

PROBLEM DVOJNIH BAZILIKA NA PROSTORU RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Čavkoska, Keti

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:031537>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

**PROBLEM DVOJNIH BAZILIKA NA
PROSTORU RIMSKE PROVINCIJE
DALMACIJE**

KETI ČAVKOSKA

Split, 2024.

Odsjek za povijest umjetnosti
Studij filozofije i povijesti umjetnosti

**PROBLEM DVOJNIH BAZILIKA NA PROSTORU RIMSKE
PROVINCije DALMACIJE**

Studentica:
Keti Čavkoska

Mentor:
izv. prof. dr. sc. Vedran Barbarić

Komentorica:
Kristina Babić, v. pred.

Split, rujan 2024.

Sadržaj

1.	Uvod.....	1
1.1.	Ranokršćanske bazilike i njihovo podvostručenje.....	1
1.2.	Povijesna, geografska i sakralna pozadina rimske provincije Dalmacije	4
1.2.1.	Burna prošlost provincije i pitanje njezinih granica	4
1.2.2.	Višestoljetni problemi kršćanstva, te njegovi početci i širenje u provinciji	6
1.3.	Historijat prethodnih istraživanja dvojnih bazilika na prostoru rimske provincije Dalmacije	9
1.4.	Metodologija istraživanja.....	12
2.	Katalog dvojnih crkava u rimskoj provinciji Dalmaciji	13
2.1.	Dvojne bazilike u episkopalnim središtima	13
2.1.1.	Dvojne crkve episkopalnog kompleksa u Saloni	13
2.1.2.	Dvojne crkve u Osoru na Cresu	17
2.2.	Dvojne bazilike u potencijalnim episkopalnim središtima	21
2.2.1.	Dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru.....	21
2.2.2.	Dvojne crkve u Danilu Gornjem.....	22
2.3.	Dvojne bazilike u izvangradskim sredinama	25
2.3.1.	Dvojne crkve u Baški na Krku.....	25
2.3.2.	Dvojne crkve u Podvršju.....	30
2.3.3.	Dvojne crkve u Srimi	32
2.3.4.	Dvojne crkve u Splitu 2	36
2.3.5.	Dvojne crkve u Cisti	40
2.3.6.	Dvojne crkve u Polačama na Mljetu.....	42
2.3.7.	Dvojne crkve u Turbetu	45
2.3.8.	Dvojne crkve u Zenici.....	52
2.3.9.	Dvojne crkve u Jabuci.....	56

2.3.10.	Dvojne crkve u Žitomislicima	58
2.3.11.	Dvojne crkve u Mogorjelu	62
2.3.12.	Dvojne crkve u Posušju	65
2.4.	Potencijalne dvojne bazilike u izvangradskim sredinama	70
2.4.1.	Crkve u Novalji na Pagu	70
2.4.2.	Crkve u Zmijavcima	71
2.5.	Opovrgnute dvojne bazilike u izvangradskim sredinama	75
2.5.1.	Crkva/e u Ninu	75
2.6.	Dvojne bazilike na grobljima	77
2.6.1.	Dvojne crkve Marusincu	77
3.	Tipologija ranokršćanskih dvojnih bazilika rimske provincije Dalmacije	79
4.	Datacije ranokršćanskih dvojnih bazilika rimske provincije Dalmacije	81
5.	Liturgijske instalacije dvojnih bazilika u rimskoj provinciji Dalmaciji	82
6.	Dvojne bazilike sjevernog Jadrana – analogije i pitanje utjecaja na rimsku provinciju Dalmaciju	83
7.	Problem pojave i funkcije basilicae geminae	85
8.	Zaključak	89
	Sažetak	91
	Summary	92
	Popis literature	93
	Popis slika	106

1. Uvod

1.1. Ranokršćanske bazilike i njihovo podvostručenje

Da su politička zbivanja od davnina imala veliki utjecaj u raznim poljima života, pa čak i polju slobodnog odabira i prakticiranja religije, dobro nam svjedoči promjenjivi kasnoantički odnos prema kršćanima, odnosno prema kršćanstvu. Naime, iako je kršćanstvo u prvim desetljećima nakon nastanka smatrano židovskom sektom te nije privlačilo pažnju rimske države, vrlo brzo ga se, sudeći prema Tacitovim zapisima, počelo nazivati razornim praznovjerjem (*exitiabilis superstitio*) i zlom (*malus*), dok su, pak, kršćani postali omražena opasna zajednica zbog svojih neprihvatljivih odvratnih praksa (*flagitia*), što je, pak, rezultiralo ne samo negativnim javnim mnijenjem prema njima, već i njihovim dugotrajnim progonima,¹ kao i tajnim okupljanjima na bogoslužju u *domus ecclesiae* – crkvama u privatnim kućama ili sličnim zdanjima, sve dok u prvim desetljećima IV. stoljeća, konačno nisu dobili slobodu javnog prakticiranja svoje vjere, koja podrazumijeva i gradnju sakralnih objekata, zbog čega bismo mogli reći da su upravo ta desetljeća bila presudna za daljnji razvoj kršćanstva koje je već krajem IV., odnosno početkom V. stoljeća uzelo maha ne samo u urbanim sredinama već i selima. Da bi demonstrirali svoj novostečeni ugled, moć i bogatstvo, biskupi su već u IV. stoljeću počeli sa izgradnjom sve većih sakralnih objekata – bazilika te dvojnih bazilika. Ove druge u kojima su dvije crkve najčešće postavljene jedna uz drugu, odmah bismo mogli opisati kao jedno prije svega dosjetljivo arhitektonsko rješenje budući da su te crkve na istoj lokaciji građene istovremeno ili pak sukcesivno.

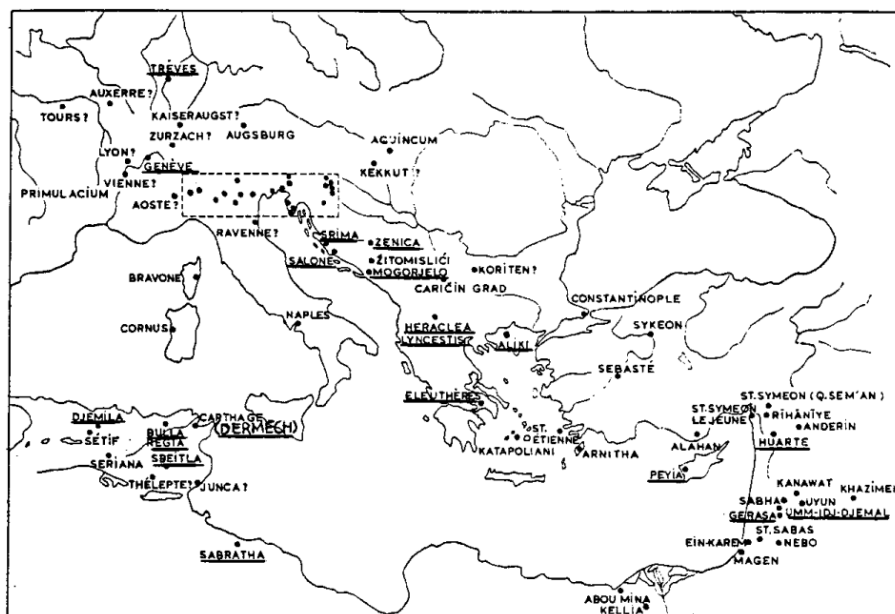
Iz praktičnih i ideoloških razloga, kršćanske bazilike nazivane *Basilica Dominica*, što bismo preveli kao „kuća Božja“² nisu mogle proizići iz kultne poganske arhitekture,³ već su

¹ Usporedi: Basler, Đuro. Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972., str. 24. – Held, Henrik-Riko i Martina Ostojić. „Odnos između rimske države i kršćanstva i klasična rimska jurisprudencija“. *Croatica Christiana periodica* 43, br. 84 (2019): str. 4-5.

² S obzirom na to da je riječ „bazilika“ tada općenito označavala dvoranu bilo koje namjene i u bilo kojem sklopu građevina, da bi ju nekako izdvojili od ostalih građevina, kršćani su svoje bazilike počeli nazivati *Basilica Dominica*. Basler, Đuro. Kršćanska arheologija. Mostar: Crkva na kamenu, 1990., str. 77.

³ Za razliku od brojnih teoretičara arhitekture koji za prauzor bazilike uzimaju antički hram koji je upravo u vrijeme pojave kršćanstva dosegao najviši stupanj razvoja, Č. Truhelka smatra da to ipak nije mogao biti slučaj iz dvaju razloga. Prvi od njih tiče se kršćanske ideologije kojoj nije mogla biti ugodna misao »da bi se vjerski obredi obavljali u zgradama, koje bi bile slične onima, u kojima su se obavljali poganski obredi, a drugi, ne manje važan, jest opet taj, da ni grčki, ni rimski hramovi nisu bili pristupni laicima, nego samo svećenstvu, dok je narod kod obreda prisustvovao izvan crkve, jer su se i žrtve, radi vatre i dima, obavljale pred hramom, a ne u hramu.« Truhelka, Čiro. Starokršćanska arheologija. Zagreb: Tiskara Narodne prosvjete, 1931., str. 56. – Poganski hramovi naprosto ne odgovaraju potrebama kršćanske liturgije. Krautheimer, Richard. *Early Christian and Byzantine architecture*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd; Baltimore. Penguin Books Inc.; Ringwood: Penguin Books Pty Ltd., 1965., str. 18-19.

proizašle iz građevnog tipa profane arhitekture u koji je moglo ući mnogo ljudi, a koji je po mnogočemu odgovarao potrebama kršćanske zajednice.⁴ Kao troznačan prostor, ranokršćansku baziliku činili su: *presbyterium*, *quadratum populi* te *atrium*, a svaki od tih prostora bio je namijenjen jednoj od triju kategorija vjernika: službenicima kulta, vjerničkom puku te katekumenima.⁵ Po svemu sudeći, unutrašnji prostor tih prvih ranokršćanskih bazilika organiziran je na način da se zadovolje potrebe obreda, a „onodobno nepostojanje propisane jedinstvene ranokršćanske liturgije uvjetovalo je raznolikost rješenja i koncepata unutar crkve.“⁶

Slika 1. Položaji dvojnih crkava otkrivenih do 1984. godine. Prema Sodiniju. (Duval. N., Caillet, J.-P., 1996: 34)

Već krajem IV. ili pak početkom V. stoljeća, kada je započelo doba punog razvitka mladog kršćanstva, arhitektonski oblici i pojedinosti se standardiziraju, gabariti se povećavaju te se posebice u velikim biskupskim središtima udvajaju crkve čime nastaju dvojni objekti⁷ (*basilicae geminatae*)⁸ koje su u arhitektonskom pogledu, kako ističe Irena Cvijanović, ništa

⁴ Prauzor rimske bazilike koja je bila uzor za kršćansku baziliku je uredska dvorana u Ateni u kojoj je uredovao *archon basileus*. Upravo od te uredske dvorane potječe i ime rimske bazilike kao i njezin karakterističan način proširivanja prostorija umetnutim redovima stupovlja. O tome vidi u: Truhelka, Ćiro. Starokršćanska arheologija. Zagreb: Tiskara Narodne prosvjete, 1931., str. 56-57.

⁵ »Prezbiterij se ponekad nazivao i *quadratum sacrum*, pa i *ecclesia coelestis*, za razliku od *ecclesiae* koju je činio narod u *quadratum populi*.« Basler, Đuro. op. cit, str. 75.

⁶ Sanader, Mirjana. Ranokršćanska arheologija: Od početaka do konstantinskog obrata. Zagreb: Školska knjiga, 2016., str. 39-40.

⁷ Cambi, Nenad. Antika. Zagreb: Naklada Ljevak, 2002., str. 223.

⁸ Autori za *basilicae geminatae* koriste nekoliko naziva: dvojni objekti, dvojne katedrale, dvojne bazilike, dvojne crkve, dvostruke crkve, paralelne crkve ili crkve blizanke.

drugo doli podvostručene bazilike.⁹ Takve objekte kojima je dana velika znanstvena pozornost, Đuro Basler pogrešno je nazvao bosansko-hercegovačkim bazilikama¹⁰ kao da su one isključivo lokalna pojava, a zapravo su u velikom broju bile zastupljene na prostoru cijelog Sredozemlja¹¹ koje je u to vrijeme bilo sastavni dio Rimskoga Carstva.

U ovom radu nećemo se baviti svim do sada otkrivenim dvojnim bazilikama,¹² već ćemo se usredotočiti na one koje su otkrivene na Rimljanima strateški značajnom području zapadnog dijela Balkanskog poluotoka smještenog u neposrednoj blizini Italije. Riječ je o područjima današnje Bosne i Hercegovine te Hrvatske, koji su u kasnoantičko doba činili rimsku provinciju Dalmaciju. Nju bismo radi jednostavnijeg snalaženja mogli podijeliti na unutrašnji¹³ te primorski dio.¹⁴ Kada su i u njezinom primorskom dijelu - području Dalmacije, ali i području Istre te susjedne Slovenije koje se u kasnoantičko vrijeme nisu nalazile u sklopu rimske provincije Dalmacije, otkriveni i istraženi mnogobrojni lokaliteti sa tim specifičnim bazilika, odustalo se od Baslerovog nazivlja *bosansko-hercegovački tip bazilika*.¹⁵

Obzirom da ćemo u ovom radu na primjeru jedne rimske provincije vidjeti njihovu brojnost i raznolikost, kao i to da se one nisu podizale samo u središtima biskupija i velikim gradovima, već i u nekim manjim sredinama, držimo nužnim odmah na početku reći nešto i o prošlosti i granicama prostora koji ćemo razmatrati, kao i o pojavi i širenju kršćanstva te poteškoćama s kojima su se kršćani tokom prva tri stoljeća susretali, jer nam upravo razmatranje te pozadinske priče potencijalno može pomoći u postavljanju vlastite teze koja se tiče njihovog problema odnosno funkcije.

⁹ Cvijanović, Irena. „Tipologija ranovizantijskih crkvi salonitanske mitropolije od IV do VI veka“. *Istorijski Časopis* 53 (2006): 44.

¹⁰ On smatra da su one na prostoru današnje Bosne i Hercegovine ponajviše podizane u vrijeme kada su tim prostorom vladali Istočni Goti, dakle između 490. i 535. godine. Vidi u: Basler, Đuro. op. cit., str. 75.

¹¹ Vidi rad Caillet, Jean-Pierre; Duval, Noël. „La recherche sur les églises doubles depuis 1936 : historique et problématique "" et "" Les tendances actuelles et les problèmes à débattre“. *Antiquité Tardive* 4 (1996): str. 22-37. s posebnim naglaskom na sl. 4a na str. 34.

¹² Zbog velikog područja rasprostranjenosti te brojnosti takvih objekata,

¹³ Pod dvojnim bazilikama u unutrašnjem (kontinentalnom) dijelu provincije Dalmacije podrazumijevamo isključivo bazilike pronađene na području današnje Bosne i Hercegovine.

¹⁴ U primorskom dijelu obuhvaćamo otoke te samu istočnu liniju jadranske obale u granicama te nekadašnje provincije na prostoru koji se preklapa sa prostorom današnje Hrvatske. Na karti je vidljivo da tek mali dio istarskog poluotoka ulazi u prostor koji razmatramo, no taj djelić Istre nam ionako nije niti važan budući da na njemu ne nailazimo na dvojne bazilike, za razliku od preostalog dijela poluotoka koji je bio u sklopu jedne druge provincije.

¹⁵ Usporedi s: Gunjača, Zlatko. „Krstionica starokršćanske dvojne bazilike na Srimi“. *Lihnid: zbornik na trudovi* 7 (1989): str. 165.

1.2. Povijesna, geografska i sakralna pozadina rimske provincije Dalmacije

1.2.1. Burna prošlost provincije i pitanje njezinih granica

Kada je 9. god. n. e. vođa posljednjeg ustanaka Ilira, takozvanog Velikog Ilirskog ustanaka (*Bellum Batonianum*), Baton Dezijatski predao Tiberiju, Rimljani su završili sa osvajanjem istočne obale Jadrana te njenog kontinentalnog zaleđa započetog davne 229. god. pr. n. e.¹⁶ Tim je činom, kako zaključuje Salmedin Mesihović, „ilirsko-balkanska „zmija“, kod mnogih prapovijesnih i protohistorijskih Ilira totemska životinja, zgnječena pod čizmom vojnika Imperije koja je ujedinila svijet oko Središnjeg mora,“¹⁷ a prostor Ilirika¹⁸ ušao je u povijesno doba. Budući da su Rimljani ranije imali loša iskustva u upravljanju velikim prostorima, vrlo vjerojatno su s ciljem lakše kontrole te bolje i efikasnije uprave novoosvojenih područja, odlučili reorganizirati tu provinciju te ju administrativno i geografski podijeliti na dvije manje pokrajine koje su spajale zapadne s istočnim dijelovima Carstva. Tako su u sjevernom dijelu formirali provinciju Donji Ilirik pod nazivom *Pannonia*, a u južnom, izrazito planinskom dijelu, provinciju Gornji Ilirik pod nazivom *Dalmatia*¹⁹ prema imenu njima najpoznatijeg ratobornog neprijateljskog ilirskog plemena, *Delmatae*²⁰ koje se sve do 29. godine uspješno opiralo romanizaciji.²¹

Iako su granice rimske provincije Dalmacije²², vidljive i na itinerarnom nacrtu *Tabula Peutingeriana*, te na jednoj dugo vremena zaboravljenoj geografskoj karti iz rimskog doba - Ptolomejevoj karti pod nazivom *Tabula V*,²³ stoljećima bile nepromijenjene, sve od 10. godine

¹⁶ Mesihović, Salmedin. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011., str. 35-191., bilješka 264. str. 191.

¹⁷ Ibid., str. IX-X.

¹⁸ Granice te rimske provincije proširile su se sve od Jadranskog mora do rijeke Drave. Vidi u: Bojanovski, Ivo. Bosna i Hercegovina u antičko doba. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6; Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXII, 1988., str. 49.

¹⁹ Glavičić, Miroslav. „Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi“. U: *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, ur. Marina Šegvić, Danijela Marković, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2014., str. 41.

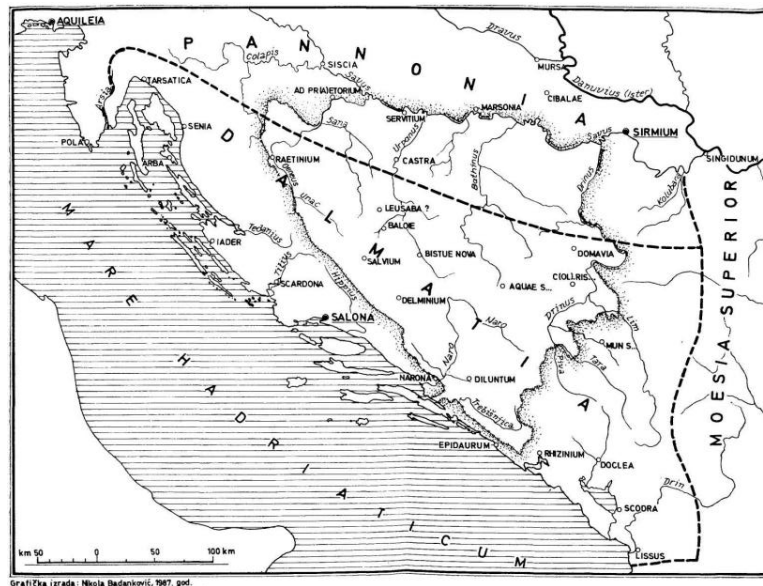
²⁰ »Ime glavnog grada Delmata *Delminium* ili *Delminum* ili skraćeno *Dalmion* dovodi se danas općenito u vezu s albanskom riječi *delme* »ovca« prema učenju Gustava Meyera 1891.« Barada, Miho; Roglić, Josip. „Dalmacija“. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV., Zagreb: Naklada hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1942., str. 439.

²¹ Proces romanizacije odnosio se ne samo na prihvaćanje rimske uprave, kulture i života, već i na prihvaćanje rimske religije. Vidi u: Bojanovski, Ivo. op.cit., str. 65.

²² Autori navode različite granice ovisno o dostupnim izvorima. Pa tako primjerice L. Jelić piše o granicama Ptolomejeve Dalmacije u: Jelić, Luka. „Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 10 (1898): str. 244-245., table IV. i V., dok pak F. Bulić uzima Jadransko more kao njezinu južnu granicu, rijeku Rašu kao zapadnu, rijeku Mat u Albaniji kao jugoistočnu te, sjeverozapadni dio Srbije, od Save do Rudnika, Kruševca, Mitrovice, preko Drine kao istočnu granicu. Vidi u: Bulić, Frane. *Po ruševinama stare Salone*. Split: Arheološki muzej, 1986., str. 22.

²³ Podrobnije o njima vidi u: Jelić, Luka. op. cit.: str. 227-241.

kada ih je odredio car August, situacija se promijenila 297. godine kada je rimski car ilirskog porijekla, Dioklecijan, započeo reorganizaciju države²⁴ te ju je razdijelio u dvije pokrajine: *Praevalis* te *Dalmatia*.²⁵

Slika 2. Rimske provincije Dalmacija i Panonija s označenim središtima municipalnih gradova. (Bojanovski, I., 1988: nema paginacije)

Iako je Carstvo u to vrijeme još uvijek bilo cjelovito, upravo iz spomenute diobe, svoje korijene vuče takozvana Teodozijeva dioba Carstva 395. godine na Istočno i Zapadno²⁶ koja se odrazila i na samu provinciju Dalmaciju koja je pripala zapadnom dijelu Carstva.²⁷ Pod

²⁴ Reorganizaciju države nastavio je car Konstantin. Džido, Arnes. „Vjerski i ekonomski razvoj na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u IV stoljeću“. U: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, ur. Ivo Komšić, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014., str. 156.

²⁵ Uzimajući u obzir činjenicu da je tadašnja praksa bila da se teritoriji administrativnih jedinica preklapaju s područjima vjerskih organizacija, to je gotovo nesumnjivo bio slučaj i s metropolijom Dalmacijom u kojoj se organizacijski nije našla Panonija. U prilog tome svakako ide i činjenica da na salonitanskim koncilima održanim 530. i 533. godine ne sudjeluju biskupi iz Panonije. Međutim, dva su biskupa iz glavnog grada Panonije Savije, Siscije u kojem je bilo sjedište biskupa, sudjelovala na tim koncilima. Njihovo sudjelovanje tumači se pripajanjem jednog dijela provincije Panonije Dalmaciji, a potencijalni razlog za to su provale Gota, Langobarda te Avara. Vidi u: Cambi, Nenad. „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali“. U: *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX. kongresu Arheološkog društva Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, ur. Šime Batović, Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, Savez arheoloških društava Jugoslavije: 1976., str. 240., bilješke 12 i 13 na str. 270.

²⁶ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 14.

²⁷ Zahvaljujući svom izrazito povoljnom geostrateškom položaju, Dalmacija je tada došla u vrlo nepovoljan politički i svaki drugi položaj našavši se na razmeđu zapadnog i istočnog dijela Carstva zbog čega su njihova stalna politička previranja nikako nisu mogla zaobići. U prvoj polovini V. stoljeća, bila je u boljem privrednom i političkom položaju u odnosu na svoje susjedne provincije, Panoniju i Gornju Meziju, te sve ostale provincije Zapadnoga Rimskog Carstva. Prema tvrdnjama nekih istraživača, Gala Placidija, majka Valentijana III., legitimnog cara Zapadnoga Rimskog Carstva poklonila ju je caru Istočnoga Rimskog Carstva, s čime se ne slažu istraživači koji tvrde da je ona pod vlašću Julijana Nepota, 476. godine, dočekala propast Zapadnoga Rimskog

izravnom vlašću skirskog osvajača Odoakara, rimska provincija Dalmacija bila je od 482. do 493. godine, da bi te iste godine, nakon njegovog ubojstva došla u sastav tek uspostavljenog istočnogotskog arijanskog kraljevstva na čelu s Teodorikom,²⁸ a integralnim dijelom Istočnoga Rimskog Carstva, postala je nedugo zatim, 537. godine,²⁹ nakon čega je uskoro došla i pod vlast Bizanta koja je potrajala sve do dolaska Slavena početkom VII. stoljeća.³⁰

1.2.2. Višestoljetni problemi kršćanstva, te njegovi početci i širenje u provinciji

U razdoblju kasne antike, u njezinoj bogatoj burnoj prošlosti, istaknuto mjesto zauzela je i pojava te postupno širenje kršćanske religije. Općenito govoreći, o prvim doticajima kršćanskih misionara s Istoka sa stanovništvom rimskih provincija svjedoči nam nekoliko sačuvanih pisanih izvora iz I. stoljeća: Pavlova Poslanica Rimljanima (Rim 15, 19), Druga poslanica Timoteju (2 Tim 4,16),³¹ prema kojoj je Tit poslan u Dalmaciju,³² te Epifanijevo povijesno vrelo koje izravno spominje Dalmaciju kao jednu od zemalja u kojima je propovijedao sv. Luka (Epiphanius, Adv. haer., LI, 11).³³ „Prve ali sigurne vijesti o postojanju crkvene organizacije u provinciji Dalmaciji nalazimo kod sv. Euzebija Hijeronima, u pismu đakonu u Stridonu, koje je napisano 374. godine“³⁴ kako ističe Bego Omerčević. Stoga, u nedostatku drugih sigurnih povijesnih činjenica, počeci kršćanstva u cijelom rimskom Iliriku nisu dovoljno istraženi,³⁵ niti to mogu biti. No, o njegovom širenju ipak nam svjedoče otkriveni materijalni tragovi kojih u provinciju Dalmaciji nema prije polovine III. stoljeća.³⁶

Carstva. Omerčević, Bego. „Stanje u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini V stoljeća“. *Društvene i humanističke studije* 2, 2 (2017): str. 199-205.

²⁸ Uglešić, Ante. „Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 30, 17 (1990-1991): str. 65-66.

²⁹ Bulić, Frane. op. cit., str. 23.

³⁰ Uglešić, Ante. op. cit., str. 76.

³¹ Vidi u: Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 208. – Ć. Truhelka navodi tri argumenta u prilog boravku apostola Pavla na otoku Mljetu, a ne Malti, vidi ih u: Truhelka, Ćiro. op. cit., str. 97.

³² U pasusu drugog pisma Timoteju navedeno je da je Tit po nalogu apostola Pavla poslan u Dalmaciju da navješćuje evanđelje. Najvjerojatnije mu je misionarska baza, ukoliko je uopće došao u Dalmaciju, bila u Saloni budući da je to bio najveći i najvažniji grad te provincije. Kako vrlo dugo vremensko razdoblje, od kraja I. sve do sredine III. stoljeća nemamo niti pisanih niti arheoloških potvrda o zajednici koju je Tit potencijalno osnovao, smatra se da se kršćanska zajednica na tom području, u tom periodu u potpunosti ugasila ili je, pak, tek blijeđo životarila i razvijala se kako je znala i umjela. Usporedi: Cambi, Nenad. op. cit: 1976., str. 240. –Camb, Nenad. „Početci kršćanstva u Dalmaciji: Povijesni aspekt“. *Adrias*, br. 20 (2014): 119-121. – Truhelka, Ćiro. op. cit., str. 97.

³³ Za razliku od N. Cambija i Ć. Truhelka, M. Sanader kao jedno od vrela koje nam svjedoče o doticaju današnjeg prostora Republike Hrvatske sa kršćanstvom osim spomenutih poslanica uzima i Epifanijevo povijesno vrelo, vidi u: Sanader, Mirjana. *Ranokršćanska arheologija: Od početaka do konstantinskog obrata*. Zagreb: Školska knjiga, 2016., str. 33.

³⁴ Omerčević, Bego. op.cit.: str. 203.

³⁵ Popis istraživača koji su se bavili počecima kršćanstva u rimskim pokrajinama Dalmaciji i Panoniji, vidi u: Šanjek, Frano. „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“. *Croatica Christiana periodica* 16, br. 30 (1992): str. 120-121.

³⁶ Vidi u: Basler, Đuro. op. cit., 1990., str. 31.

Prije negoli dovedemo u pitanje spomenutu dataciju tih najranijih kršćanskih tragova, uzmimo u obzir i citat Nenada Cambija koji nas upozorava da trebamo „imati na umu da ni u drugim krajevima antičkoga svijeta arheološki ostaci kršćanske kulture nisu zasvjedočeni prije kraja II. ili početka III.³⁷ stoljeća. Stoga, rimska provincija Dalmacija ipak spada u zemlje u kojima se ta monoteistička religija zamjenjujući mnogobožačka vjerovanja vrlo brzo „ukorijenila“.³⁸ Kao i drugdje diljem antičke ekumene, najprije je prispjela u njezina vodeća gospodarska, odnosno lučka središta: *Salonu, Naronu, Jader, Epitaur, Seniju, Katarum* i druge, dok se pak u unutrašnjost provincije širila duž magistralne ceste *Aquileia – Salona – Narona – Epidamnos – Constantinopolis* te njezinih brojnih odvojaka³⁹ koji su činili takozvanu mrežu Dolabelinog sistema, za čiju su gradnju zaslužni legionari.⁴⁰

Iako su te komunikacije najviše služile u obrani Carstva sa sjevera, obzirom da su bile odlično povezane ne samo s Rimom, već i s drugim krajevima Carstva, bilo morem (*Ravenna, Aquileia*), kopnom (*Aquileia*), istočnom obalom Jadrana (*Salona* i *Narona*) i Dunavom,⁴¹ utjecaji iz tih krajeva mogli su lako dolaziti na prostor ove provincije, posebice nakon prave *magna charta* slobode Crkve iz 311. godine - Galerijevog edikta (*licet esse christianos*) - dokumenta najveće pravne i povijesne važnosti namijenjenog cijelom Carstvu⁴² kojim je Galerije prekinuo progon kršćana i proglasio kršćanstvo dopuštenom religijom,⁴³ te znatno poznatijeg edikta koji se na njega referira - Konstantinovog takozvanog Milanskog edikta o toleranciji iz 313.godine namijenjenog samo namjesniku Bitinije,⁴⁴ kojim je Konstantin

³⁷ Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 208.

³⁸ Truhelka, Ćiro. op. cit., str. 97.

³⁹ Škegro, Ante. „Ranokršćanska crkvena organizacija s Hercegovačkih prostora“. U: *Hum i Hercegovina* kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., ur. Ivica Lučić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., str. 100-101.

⁴⁰ Legionari - ratni zarobljenici i robovi, su sa gradnjom Dolabelinog sistema – mreže komunikacija koje su najviše služile u obrani Carstva sa sjevera, započeli nedugo nakon konačne pobjede Rimljana u Velikom ilirskom ratu. Deluka, Aleksandra; Dragčević, Vesna; Rukavina, Tatjana. „Roman roads in Croatia“. U: *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, ur. Santiago Huerta, Madrid: Instituto Juan de Herrera, 2003., str. 735.

⁴¹ Kršćanstvo je u Dalmaciju najviše stizalo morskim putem ili pak vezama iz Rima te Bliskog istoka (Sirije) u Salonu i Naronu, odakle se širilo u unutrašnjost pokrajine. No, kršćanstvo je stizalo i drugim putevima s drugih strana, primjerice s Istoka rijekom Dunav u Podunavlje. Vidi u: Paškvalin, Veljko. Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2003., str. 42.

⁴² Nakon višestoljetnih progona i mučenja, Galerijeva »izjava da kršćani imaju pravo postojati (*licet esse christianos*) bila je priznanje neuspjeha i definitivni povijesni zaokret u dotadašnjoj politici Rimskog Carstva. Dopuštenje da se kršćani mogu slobodno sastajati, održavati sastanke i uživati svoja dobra kao što su crkve (*conventicula*) i groblja značilo je ne samo priznanje slobode udruživanja i slobodnog ispovijedanja vjere, nego i njezino izjednačavanje s tradicionalnim rimskim kultom.« O tome vidi u: Krasić, Stjepan. „Historičnost „Milanskog edikta“ iz 313. godine“. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 516=50 (2013): str. 20-21.

⁴³ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 24. – Held, Henrik-Riko i Martina Ostojić. op. cit. (2019): str. 4-5.

⁴⁴ Župarić, Drago. „Konstantinski preokret i značenje Milanskog edikta“. U: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, ur. Ivo Komšić, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014., str. 46. – Za razliku od

odobrio slobodno propovijedanje kršćanstva,⁴⁵ čime je, kako ističe Đuro Basler, samo „legalizirao kršćansku zajednicu, ne dajući joj nikakvu prednost u odnosu na druge kulture.“⁴⁶ Spomenuti edikti⁴⁷ udarili su temelje za novo stanje u Carstvu. Stanje u kojem su se uloge bitno izmijenile u odnosu na one iz protekla tri stoljeća koja su uslijed progona kršćana⁴⁸ iznjedrila veliki broj mučenika. U želji da izgradi Carstvo na novim, čvrstim kršćanskim temeljima, Konstantin nije odmah po dolasku na vlast samo zaustavio progone kršćana, već je i blisko vezao Crkvu uz njezinog donedavnog neprijatelja, Carstvo, čime se njezin politički i društveni položaj ubrzo uvelike promijenio, a pod njegovim pokroviteljstvom kršćanstvo je doseglo najviši politički i društveni položaj.⁴⁹

Bržem širenju kršćanstva te gradnji bazilika na prostoru cijeloga Carstva, pa tako i provincije Dalmacije, uvelike su doprinijeli i Teodozije I. te Gracijan 388. godine kada su s ciljem suzbijanja nemira i unutarnjih sukoba u Carstvu, zabranili stare poganske kulture i dopustili za državnu religiju samo jednu religiju, onu koja ima najviše pristaša među stanovništvom,⁵⁰ čime je kršćanstvo po naredbi samoga cara postalo službena religija Carstva⁵¹ iako je ono kao religija od samog svog početka kada su ju kršćani prakticirali u ilegalnosti, predstavljalo suprotnost rimskoj tradiciji i paganizmu, i to ne samo zbog svog učenja o prolaznosti zemaljskog života, već i zbog odbijanja priznavanja caru kako njegovog apsolutnog

Milanskog edikta, Galerijev edikt izdan je u ime sva četiri cara (Galerija, Konstantina, Licinija te Maksimina Daje koji nije izričito naveden). Krasić, Stjepan. op. cit., str. 20-21.

⁴⁵ Pašvalin, Veljko. op. cit., str. 36.

⁴⁶ Basler, Đuro. op. cit., 1990., str. 71.

⁴⁷ Upitno je možemo li Konstantinov edikt uopće nazivati tim imenom budući da povjesničari još uvijek nisu na čisto je li dogovor Licinija i Konstantina u Milanu objavljen u vidu edikta ili ipak nije. Mesihović, Salmedin. „Galerijev edikt“. U: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, ur. Ivo Komšić, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014., str. 10. – Pišući o njemu, D. Župarić zaključuje da je Konstantinov cilj bio obuhvatiti vjerska i filozofska učenja u rimskom društvu, ojačati državu, te omogućiti slobodu vjerskog izražavanja u Rimskom Carstvu, kako bi se postigao nutarnji politički mir, zbog čega se taj dokument, u tom smislu smije smatrati Konstantinovim vjersko-političkim programom. Župarić, Drago. op. cit., str. 47.

⁴⁸ Prema Luciju Ceciliju Firmijanu Laktanciju, suvremeniku careva koji su progonili kršćane, gori od svih nevaljalih bio je Dioklecijanov zet Galerije, okrutan i nemilosrdan vladar koji je iz zabave kažnjavao ljude, pa čak i prvi dopustio korištenje vatre za mučenje kršćana. Opisujući njegovu smrt, Laktancije, nigdje ne spominje da se on pokajao za svoje grijehе izdajući edikt kojim bi prekinuo progone kršćana. Vidi u: Laktancije, Lucije Cecilije Firmijan. O smrtima progonitelja. Split: Književni krug, 2005., str. 37., 91.

⁴⁹ Krautheimer, Richard. op. cit., str. 17. – Da bi Crkvi pribavio što veći ugled, vodeći se starom tradicijom, dao je sagraditi jedanaest sakralnih objekata na Zapadu, među kojima kao najvažnije možemo istaknuti: »majku svih crkava« Lateransku baziliku u Rimu čiju je gradnju započeo već 313. godine; baziliku sv. Petra na vatikanskom brežuljku započetu 319. godine; baziliku sv. Pavla izvan gradskih zidina; te dvostruku crkvu u kraljevskoj palači u Trieru 324. godine.« Krasić, Stjepan. op. cit. (2013): str. 39.

⁵⁰ Džido, Arnes. op. cit., str. 171. – Paškvalin, Veljko. op. cit., str. 111.

⁵¹ Navedeno ništa ne isključuje mogućnost da su kršćanske zajednice već i prije potencijalno gradile neke skromnije bazilike. Naime, kao primjer potencijalnog postojanja skromnijih bazilika u godinama koje su prethodile Milanskom ediktu, R. Krautheimer na str. 21. navedenog djela navodi crkvu sv. Crisogona (sv. Krševana?) u Rimu. O kršćanskim objektima u prva tri stoljeća postojanja kršćanstva vidi u: Krautheimer, Richard. op. cit., str. 1-15.

autoriteta tako i božanske naravi.⁵² Mogli bismo reći da je ozakonjenje kršćanstva u IV. stoljeću uvelike utjecalo ne samo na njihovu slobodu javnog prakticiranja svoje vjere koja podrazumijeva i gradnju sakralnih objekata, već je omogućilo i imanje pisanih tragova koji nam svjedoče o smjerovima širenja kršćanskih utjecaja diljem Carstva, pa nam tako po pitanju same provincije Dalmacije, najstariji sačuvani pisani podaci datirani u IV. stoljeće govore u prilog njegovom širenju iz centara njezinog primorskog dijela (ranokršćanskih biskupija Salone i Narone) u njezinu unutrašnjost.⁵³

Osim u Saloni i Naroni, ranokršćanske dijeceze formirane su tada i u Epidauru te Jaderu,⁵⁴ a njihov broj se s vremenom povećao. Sudeći prema aktima s dvaju crkvenih sabora (koncila) održanih u salonitanskoj katedrali u vrijeme Honorija II., na tom prostoru se u vrijeme održavanja I. salonitanskog metropolitanskog sabora 15. srpnja 530. godine nalazilo njih čak devet: Arbenska, Bestoenska, Epitaurska, Jadertinska, Kataritanska, Naronitanska, Senienska te Skardonitanska, dok su pak tri dijeceze: Mukuritanska, Ludroenska i Sarsenterska, utemeljene tijekom održavanja II. salonitanskog metropolitanskog sabora, 4. svibnja 533. godine.⁵⁵ Unatoč naporima brojnim istraživačima koji su se bavili pitanjem njihove ubicacije, još uvijek ne znamo gdje su se neke od tih biskupija nalazile pa ne možemo znati niti koje su im možda već otkrivene ranokršćanske bazilike pripadale, dok pak za neke od njih možemo sa sigurnošću reći jesu li ubicirane na području današnje Bosne i Hercegovine ili pak Hrvatske.

1.3. Historijat prethodnih istraživanja dvojnih bazilika na prostoru rimske provincije Dalmacije

Iako je početak sistemskih istraživanja te proučavanja materijalnih ostataka ranokršćanskog doba na prostorima nekadašnje rimske provincije Dalmacije počelo već

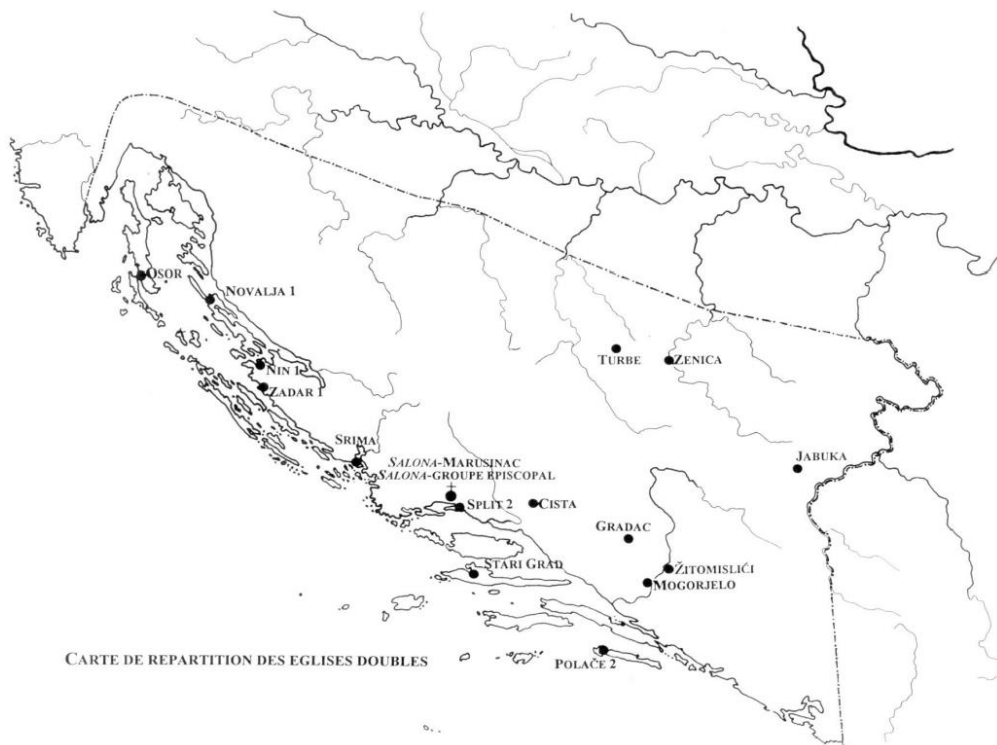
⁵² Müller, Werner; Vogel, Gunther. Atlas arhitekture 1. Opći dio: Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta. Zagreb: Golden marketing, Institut građevinarstva Hrvatske, 1999, str. 255.

⁵³ Usporedi s: Džido, Arnes. op. cit., str. 169.

⁵⁴ N. Cambi 1976. godine navodi da nam nisu dobro poznate organizacije dijeceza, a za razliku od rada objavljenog 2002. u kojem navodi četiri dijeceze poznate i van akta salonitanskih koncila: Epidaur, Naron, Salona i Jader; u starijem radu ih navodi pet: Senia, Jader, Salona, Epidaurum i Risinium, dok Naronu navodi kao jednu od biskupija poznatu na temelju tih akta. Vidi u: Cambi, Nenad. op.cit. 1976., str. 240. – Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 209.

⁵⁵ Dodig, Radoslav; Škegro, Ante. „Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni“. *Povijesni prilozi* 27, br. 35 (2008): str. 9. – Škegro, Ante. „Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijecezama na istočnojadranskim prostorima“. U: *Niš i Vizantija. Dvanaesti naučni skup Niš, 3-6. jun 2013.*, ur. Miša Rakocija, Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu, Pravoslavna Eparhija niška, Niški kulturni centar: 2014., str. 183.

dvadesetih godina XIX. stoljeća i to u njezinom glavnom gradu – Saloni,⁵⁶ istraživanja ranokršćanskih dvojnih bazilika koje su se na ovom prostoru gradile ne samo u biskupskim središtima, već i u izvangradskim ambijentima pa čak i grobljima,⁵⁷ uslijedila su nešto kasnije. Naravno po njihovu pronalasku. Istaknimo odmah zanimljiv podatak koji nam svjedoči koliko brzo su one otkrivane. Dok je Sodiniju 1984. godine na tom prostoru bilo poznato svega šest dvojnih bazilika: Srma, Zenica, Žitomislíci, Mogorjelo, Salona (Marusinac i episkopalni kompleks), Pascale Chevalier ih je već do 1996. godine bilo poznato još jedanaest: Osor, Novalja, Nin, Zadar, Split 2, Cista, Stari Grad, Polače, Gradac, Turbe, te Jabuka, a u recentnije vrijeme taj popis obogatili su još i Podvršje, Brzet te Baška, dok je pak za Nin zaključeno da ipak ne spada u tu brojnu skupinu.

Slika 3. Položaji dvojnih crkava na prostoru rimske provincije Dalmacije.
(Chevalier, P. 1996: 104)

Za razliku od primorskog dijela provincije u kojem su se istraživanja dvojnih bazilika vršila već sredinom XIX. stoljeća, u njezinoj unutrašnjosti arheološka istraživanja kršćanstva još nisu niti počela. Naime, u unutrašnjosti te provincije arheološka istraživanja započela su tek sa osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine. A kako se približavao početak

⁵⁶ Najstarije iskapanje u Saloni započeo je Karl Lanz 1821. godine. Vidi u: Bulić, Frane. op. cit., str. 55.

⁵⁷ Cambi, Nenad. Srma i dvojne bazilike u Dalmaciji. U: *Srma - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005., str. 58-64.

Prvog svjetskog rata, slabile su znanstveno-istraživačke aktivnosti pionira bosansko-hercegovačke arheologije koji su svoja otkrića redovito objavljivali u časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja*. A isto stanje je ostalo i između dva svjetska rata kada se rad arheologa sveo na prikupljanje manjih spomenika prilikom obilaženja terena te njihovo popisivanje u uredu.⁵⁸ Među pionirima bosansko-hercegovačke arheologije koji su se bavili istraživanjima dvojnih bazilika neizostavno je ime Ćire Truhelke, budući da je on iskopao čak dvije dvojne bazilike. O dvojnim bazilikama u Bilimišću kod Zenice, koje je istražio 1891. godine, napisao je dva članka: *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*⁵⁹ te *Iskopine u Dolini Lašve 1893*.⁶⁰ Na lokalitetu Turbet istraživanja su započela tek 1923. godine pod vodstvom Mihovila Mandića, ujedno autora članka *Turbe kod Travnika*.⁶¹

Svoj doprinos dao je i Karl Patsch koji je u periodu od 1899. do 1903. istražujući antičku vilu, naišao na dvojne bazilike, no kako one tada nisu bile predmet njegovog interesa ponovno ih je zakopao, ali je barem ostao sačuvan jedan njihov tlocrt zbog kojeg su postale predmet interesa Đure Baslera, arheologa koji ih je istraživao nakon Drugog svjetskog rata te o njima napisao nekoliko članaka: *Bazilike na Mogorjelu*,⁶² *Konzervatorski zahvat na Mogorjelu. Kratak osvrt na problematiku radova*.⁶³

Baš kao i spomenuti istraživači, i Tomislav Anđelić je dao veliki doprinos ovom problemu napisavši članke *Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara*⁶⁴ te *Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislićima kod Mostara*⁶⁵, u kojima iznosi rezultate svojih arheoloških istraživanja. Dok se pak doprinos Petra Oreča očituje u istraživanju dvojnih bazilika u Gracu kod Posušja te članku *Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja*.⁶⁶ O istraživačima dvojnih bazilika u Jabuci, kao i njihovim otkrićima ne možemo

⁵⁸ Pioniri bosansko-hercegovačke arheologije su: "otac" starokršćanske arheologije Bosne i Hercegovine Ćiro Truhelka koji je uz brojne nalaze zaslužan za predstavljanje Zemaljskog muzeja kao znanstvene i kulturne institucije već 1894. godine na Prvom međunarodnom kongresu starokršćanske arheologije u Solinu i Splitu, zatim Vaclav Radimsky te Karl Patsch. Njihova otkrića vidi u: Paškvalin, Veljko. op. cit., str. 13-15.

⁵⁹ Truhelka, Ćiro. „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 4 (1892): 340-365.

⁶⁰ Truhelka, Ćiro. „Iskopine u Dolini Lašve 1893“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 5 (1893): str. 685-699.

⁶¹ Mandić, Mihovil. „Turbe kod Travnika“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. (1924): str. 83-90.

⁶² Basler, Đuro. „Bazilike na Mogorjelu“. *Naše starine* 5 (1958): str. 45-62.

⁶³ Basler, Đuro. „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu. Kratak osvrt na problematiku radova“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 8, (1953): str. 145-150.

⁶⁴ Anđelić, Tomislav. Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 32 (1977): str. 293-330.

⁶⁵ Anđelić, Tomislav. Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislićima kod Mostara“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 29 (1978): str. 629-640.

⁶⁶ Oreč, Petar. „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 37 (1982): str. 55-85.

gotovo ništa reći, obzirom da je Đuro Basler 1993. godine objavio samo njihov tlocrt, no ne i ostale dragocjene pojedinosti, kako doznajemo od Nenada Cambija.⁶⁷

1.4. Metodologija istraživanja

U uvodnom poglavlju nije dan samo prikaz burne prošlosti rimske provincije Dalmacije već i geografski kontekst, te osnovne informacije o pojavi i širenju kršćanstva u njoj, kao i kratki pregled dosadašnjih istraživanja dvojnih bazilika isključivo na tom prostoru. Znanstvena literatura poslužila je kao svojevrsni temelj za izradu kataloga spomenutih dvojnih crkava, koji čini drugu cjelinu. Treću cjelinu čini usporedba njihovih tlocrtnih formi, odnosno sažeti tekstualni prikaz koji nam omogućuje bolji uvid u to jesu li crkve bile neovisne jedna o drugoj ili su se pak dodirivale. Četvrtu cjelinu čini problem njihove datacije, a u petoj cjelini u kratkim crtama dotičemo se liturgijskih instalacija. Potom u petoj cjelini radimo usporedbe sa dvojnim crkvama sjevernog Jadrana i sjeverne Italije i analiziramo pitanje njihovog utjecaja na dvojne dalmatinske crkve. Da mnogobrojne otkrivene dvojne bazilike predstavljaju veliki problem za stručnjake koji se bave pitanjem njihovog problema, odnosno funkcije, svjedoče nam dugogodišnja istraživanja te brojni napisani radovi o njima koje dakako nećemo sve obraditi. No, mi taj *problem* dvojnih bazilika nećemo shvatiti isključivo na način na koji su to dosadašnji istraživači učinili, već ćemo prije svega nastojati kroz bogati pregled mnogobrojnih lokaliteta nama bliskog područja, ustvrditi može li njihova brojnost i sličnost ili pak raznolikost zapravo biti negativna u pokušajima razrješenja tog problema. Uostalom, možda su kršćani u ranokršćansko vrijeme na ideju gradnje takvih bazilika došli vrlo jednostavno, a po otkriću nečega drugačijeg u XIX. stoljeću otvorilo se neizbježno filozofsko pitanje - zašto?!

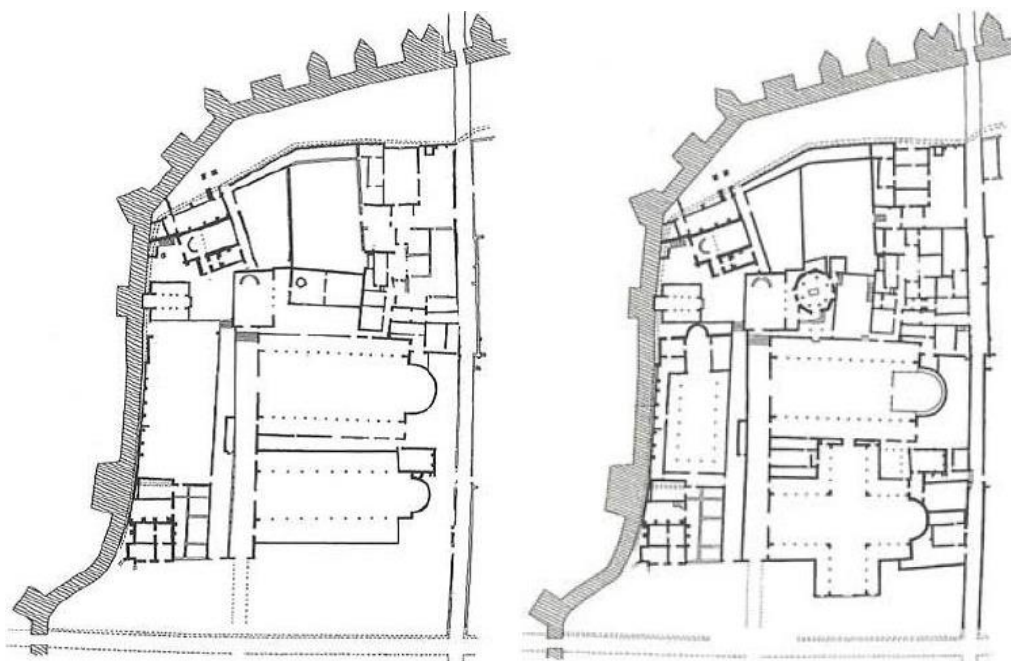
⁶⁷ Cambi, Nenad. „Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji. U: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005., str. 63.

2. Katalog dvojnih crkava u rimskoj provinciji Dalmaciji

2.1. Dvojne bazilike u episkopalnim središtima

Unatoč nedostatku najranijih pisanih i arheoloških potvrda o postojanju kršćanskih zajednica na prostoru provincije Dalmacije, gotovo pa neupitnim se drži to da je u njezinom glavnom gradu, *Saloni*, mjestu održavanja dvaju metropolitanskih koncila 530. i 533. godine,⁶⁸ već u Dioklecijanovo doba postojala biskupija u koju je dolazio apostol Pavao. Isto tako, smatra se da je njezin prvi biskup, sv. Dujam, jedan od Dioklecijanovih mučenika tu potajice držao službu Božju.⁶⁹ Od ostalih biskupskih središta koja to postaju u VI. stoljeću, pouzdano se zna da je jedino *Apsorus* imao dvojni baziliku, dok su gradovi *Faria* (Starigrad) i *Municipium Ridentarum/Rider* (Danilo), u kojima su otkriveni ostaci dvojne bazilike, potencijalno mogli biti biskupska središta.⁷⁰

2.1.1. Dvojne crkve episkopalnog kompleksa u Saloni

Slika 4. Salona, episkopalni kompleks, stanje u doba Simferija i Hesihija, rano V. stoljeće. Tlocrt prema T. Marasoviću (lijevo). Salona, episkopalni kompleks, V-VI. st. Tlocrt prema E. Dyggveu (desno).
(Cambi, N., 2002: 224; 238)

⁶⁸ Dodig, Radoslav; Škegro, Ante. op. cit.: str. 9.

⁶⁹ Dok je M. Aurelius Julius kao prefekt grada Salone vodio istragu protiv biskupa, četrdeset do četrdeset i pet najodličnijih salonitanskih kršćana među kojima su bili i sv. Anastazij, sv. Septimij i sv. Asterij, pozatvarano je i stavljeno na muke, no to ipak nije umanjilo kršćansku općinu toga grada. Vidi u: Truhelka, Ćiro. op. cit., str. 106.

⁷⁰ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 58, 60.

Ime i položaj: Ostaci episkopalnog kompleksa s dvojn timer bazilikama, krstionicom te oratorijima nalaze se unutar nekadašnjih zidina starokršćanske Salone, neposredno uz gradske zidine koje su ga omeđivale sa sjeverne i zapadne strane. Izvorni titular sjeverne crkve koju je don Frane Bulić nazvao *basilica urbana*, jer je južna crkva otkrivena nekoliko godina nakon te, poznat nam je zahvaljujući natpisu pronađenom u mozaiku apside. Iako je ona izvorno bila posvećena Kristu, došlo je do njenog preposvećenja Mariji⁷¹ ili pak oformljenja zajedničkog kulta Krista i Marije.⁷²

Povijesna vrela i historiografija: Iako je već u razdoblju od 1846. do 1848. godine Francesco Carrara vršio prva istraživanja na prostoru episkopalnog kompleksa prilikom kojih je otkrio baptisterij sa susjednim prostorijama i mozaicima, sustavnija istraživanja tog arheološkog područja izvršena su tek u razdoblju od 1901. do 1909. godine pod vodstvom arheologa don Frane Bulića,⁷³ o čemu svjedoče izvještaji s istraživanja objavljeni u *Bulletinu di archeologia e storia dalmata*. Važnost proučavanja te bazilike koja bi mogla donijeti neke nove elemente i otvoriti nova pitanja na koja bi se u budućnosti tek trebalo odgovoriti, među prvima je prepoznao i Jacques Zeiller, dok je prve značajne rezultate o novim otkrićima koja obuhvaćaju i južni dio salonitanskog episkopalnog kompleksa, nakon provedenih vlastitih manjih dodatnih istraživanja, objavio arhitekt William Gerber zajedno sa arheologom Rudolfom Eggerom 1917. godine u publikaciji *Forschungen in Salona I*. Zahvaljujući Gerberovoj totalnoj rekonstrukciji episkopalnog kompleksa, a također i samih gemina u kojima je prepoznao objekte koji u funkciji i obliku nikada nisu postojali, po prvi put su se našle u fokusu arheološke zajednice,⁷⁴ pa ih tako primjerice Ćiro Truhelka spominje 1931. godine.⁷⁵ O njima je na međunarodnim kongresima mnogo raspravljao danski arhitekt i arheolog Eynar Dyggve, koji je sva svoja saznanja o toj temi izuzev onih do kojih je došao 1949./'50. godine, nakon izvršene posljednje

⁷¹ Dyggve, Einar. Povijest salonitanskog kršćanstva. Split: Književni krug, 1996., str. 35, 41.

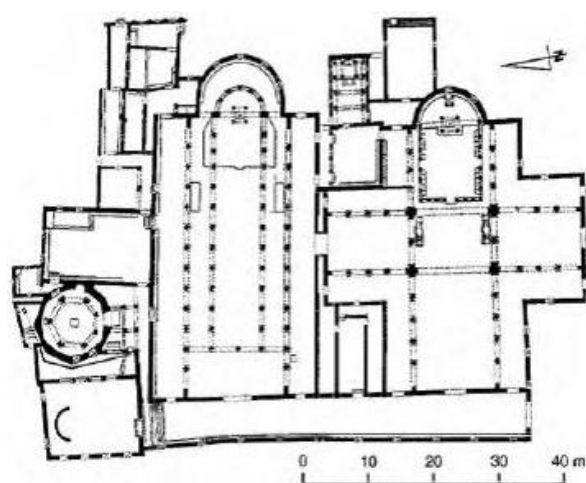
⁷² Cambi, Nenad. „Kult Marije u Solinu i Splitu (IV.-XI. st.) u svjetlu arheološke evidencije“. *Bogoslovska smotra* 44, 2-3 (1974): str. 282.

⁷³ Vidi u: Mardešić, Jagoda; Chevalier, Pascale. "Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Salonu (2000., 2002.) Episkopalni centar – oratorij A." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 95, 1 (2003): str. 377-378.

⁷⁴ Usporedi: Bulić, Frane. op. cit., str. 95. – Kapitanović, Vicko. Kapitanović, Vicko. Kršćanska arheologija. Split: Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja: Zbornik Kačić, 2006., str. 89. – Rendić Miočević, Duje. „Pitanje kronologije razvoja Salonitanskih gemina“. U: *Dalmatia christiana - Opera omnia / Duje Rendić-Miočević*, ur. Nenad Cambi, Zagreb: Arheološki muzej; Split: Književni krug, 2011., str. 87-88. – Gerberove tlocrtne prikaze episkopalnog kompleksa sa petorobrodnom sjevernom bazilikom donosi M. Suić. Vidi: Suić, Mate. Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb: Golden Marketing, 2003., str. 343, 350. – No, »sam Gerber je, međutim ipak bio nesiguran je li u pitanju petobrodna crkva, pa ju je također rekonstruirao i kao trobrodnu građevinu. U toj trobrodnoj građevini on postavlja galeriju (ginecej).« Dyggve, Einar. op. cit., str. 37.

⁷⁵ Truhelka, Ćiro. op. cit., 1931., str. 143-146.

revizije istraživanja, sintetski izložio u knjizi *Povijest salonitanskog kršćanstva*.⁷⁶ Na temelju njegovih bilježaka i planova, Tomislav Marasović je bez prijeko potrebnih dodatnih istraživanja koja je i sam smatrao nužnim, na XIII. Međunarodnom kongresu za starokršćansku arheologiju 1994. godine održao predavanje o salonitanskom episkopalnom kompleksu tokom VI. i VII. stoljeća, a njegov je članak objavljen u zborniku radova.⁷⁷ Posljednja istraživanja na lokalitetu, no ne na bazilikama, već na oratoriju A, provele su Jagoda Mardešić i Pascale Chevalier 2000. i 2002. godine.⁷⁸ O ovim bazilikama radove su pisali brojni autori,⁷⁹ među kojima posebno ističemo Duju Rendić-Miočevića koji se 2011. godine bavio pitanjem kronologije njihovog razvoja.⁸⁰

Slika 5. Gradski starokršćanski sklop, dvojne bazilike. Tlocrt prema W. Gerberu 1912. (Suić, M., 2003: 350)

Arhitektura: Prve dvojne crkve na ovom lokalitetu zajedno su činile dvije trobrodne longitudinalne crkve povezane narteksom sa zapadne strane. Obje crkve završavale su velikom polukružnom apsidom sa istočne strane. Kada je na mjestu južne bazilike podignuta nova trobrodna bazilika centralnog tlocrta u obliku grčkog križa s polukružnom apsidom sa istočne

⁷⁶ Djelo je izvorno objavljeno na engleskom jeziku već 1951., a na hrvatski jezik prevedeno je tek 1996. godine.

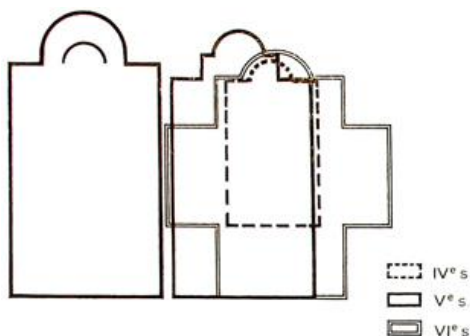
⁷⁷ Marasović, Tomislav. „Il complesso episcopale salonitana nel VL-VII. secolo“. U: *XIII međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju = XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae: Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994)*, ur Emilio Marin i Nenad Cambi, Split: Arheološki muzej, 1994., str. 1003-1014.

⁷⁸ Mardešić, Jagoda; Chevalier, Pascale. op. cit. (2003): str. 375.

⁷⁹ Ovdje izdvajamo samo neke. Basler, Đuro. op. cit., 1990., str. 141-143, 145. – Bulić, Frane. Po ruševinama stare Salone. Split: Arheološki muzej, 1986. – Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 223-224, 236. – Cambi, Nenad. op. cit, 2005., str. 58-59. – Jeličić, Jasna. „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23 (1983): str. 8. – Marin, Emilio. (ur.) *Salona Christiana*, Split: Arheološki muzej, 1994. – Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Golden Marketing, 2003., str. 350.

⁸⁰ Rendić Miočević, Duje. op. cit., str. 85-97.

strane, lokalitet nije izgubio svoje podvostručene bazilike, već je štoviše dobio vjerojatno jedini primjer dvojnih crkava u svijetu kojeg čine dvije tlocrtno različite crkve: jedna longitudinalna trobrodna bazilika, a druga s tlocrtom u obliku grčkog križa koja nagovještava buduće gradnje crkava čistog centralnog tlocrta. Prikazujući južnu baziliku o obliku grčkoga križa, Gerber sjevernu baziliku prikazuje kao petobrodnu.

Slika 6. Grafički prikaz razvojnih faza u episkopalnom centru, IV.-VI. st.
(Rendić Miočević, D., 2011: 88)

Dimenzije: Dužina sjeverne crkve s nartekсом bila je 58,20 metara, a širina preko 28 metara. Dužina južne bazilike u vrijeme kada je ona imala tlocrt u vidu grčkog križa u uzdužnoj lađi iznosila je oko 21, 80 metara, a u poprečnoj oko 18 metara dok je širina uzdužne lađe iznosila oko 22, 50 metara a poprečne 41,20 metara.

Liturgijske instalacije: U apsidi sjeverne crkve pronađena je klupa za kler odvojena od samoga zida. Prva krstionica četverokutnog oblika imala je heksagonalni krsni zdenac u sredini, dok je pak kasnija krstionica imala osmerokutni tlocrt i krsni zdenac u obliku grčkog križa.

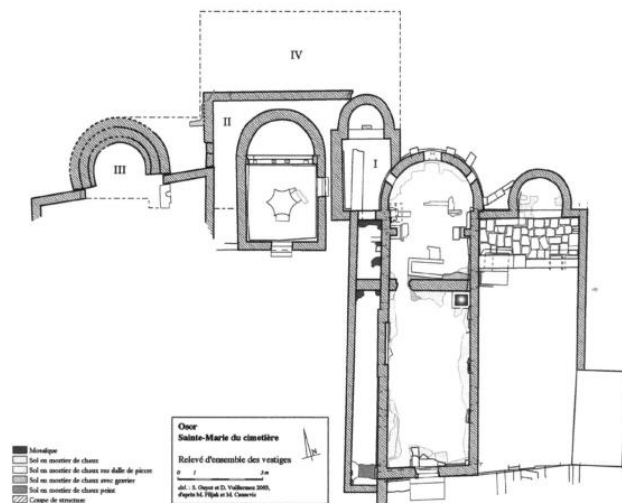
Stanje sačuvanosti: Unutar sjeverne crkve *in situ* su sačuvane baze i fragmenti stupova kao i temelji oltarne ograde, dok su pak zidovi sačuvani u visini do 0,30 metara.

Slijed izgradnje i datacija: Prvu pretpostavljenu kronologiju objekata ovog kompleksa dao je Gerber. Prema njemu je longitudinalne bazilike podignuta u V. stoljeću dok je ona tlocrta u obliku grčkog križa nad njom prikazana sa južne strane, takozvana Honorijeva bazilika podignuta u VI. stoljeću.⁸¹ Ejnar Dyggve je prilikom posljednjeg revizijskog istraživanja episkopalnog središta 1949. godine, definitivno odbacio pretpostavku o Gerberovoj najstarijoj bazilici manjih dimenzija na sjevernoj strani ispod sjeverne bazilike, kao i postojanje

⁸¹ Rendić Miočević, Duje. op. cit., str. 88-89.

peterobrodne bazilike s galerijama iznad bočnih brodova te unutrašnjeg atrija u episkopalnoj crkvi. Dyggve, dakle, u sjevernom dijelu vidi samo jednu baziliku – veliku Simerijevu i Hezihijevu trobrodnu crkvu podignutu u počecima V. stoljeća,⁸² U literaturi je općeprihvaćeno mišljenje da su prve salonitanske dvojne crkve izgrađene u vrijeme navedenih biskupa, a prvi je takvu interpretaciju, odnosno dataciju ponudio Dyggve.⁸³ No, postoji i mišljenje da su ti biskupi koji se spominju na natpisu u mozaiku, samo mozaicima ukrasili već ranije podignutu crkvu.⁸⁴ Prema Gerberu, Eggeru te Buliću, prve salonitanske dvojne crkve mogu se datirati tek u VI. stoljeće,⁸⁵ a za razliku od njih, Jasna Jeličić Radonić smatra da bi se prve dvojne crkve mogle datirati u IV. stoljeće ako je suditi prema analogiji sa biskupskim središtem u Akvileji.⁸⁶ Ista je autorica zapravo ukazala i na to da narteks „nije bio planiran zajedno s bazilikom već s konsignatorijem.“⁸⁷ Arheološki muzej iz Splita, koji je vodio uređenja i zaštitne radove na arheološkim lokalitetima u Solinu utvrdio je da je „narteks dvojnih bazilika episkopalnog centra bio sagrađen, ako ne u dvije faze, onda na dva načina.“⁸⁸

2.1.2. Dvojne crkve u Osoru na Cresu

Slika 7. Nova istraživanja osorskog kompleksa.
(Čaušević, M., 2003:)

⁸² Gerber je na schematskom prikazu prikazao i sklop datiran u IV. stoljeće, te bi on kako takav prethodio dvojnima bazilikama. Rendić Miočević, Duje. op. cit., str. 88-89.

⁸³ »Iako je moguće da dvije paralelne bazilike nisu podignute istovremeno, one su konačno postale cjelina – dvojna crkva sa zajedničkim narteksom.« Dyggve, Ejnar. op. cit. str. 35-36.

⁸⁴ Marin, Emilio. (ur.) op. cit., str. 38. – Migotti, Branka. Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za arheologiju, Razred za društvene znanosti, 1990., str. 15.

⁸⁵ Bulić, Frane. op. cit. str. 106.

⁸⁶ Jeličić Radonić, Jasna. op. cit. 1994., str. 35.

⁸⁷ Jeličić, Jasna. op. cit., str. 8.

⁸⁸ Marin, Emilio. op. cit., str. 37. i 38.

Ime i položaj: U niskoj prevlaci na jugozapadnoj obali otoka Cresa, na krajnjem istočnom dijelu lučkog grada Osora, podignuti ranokršćanski kompleks sa dvojnimi bazilikama na temeljima ranijeg zdanja unutar antičkih zidina grada, uslijed srednjovjekovnog podizanja novog poteza bedema ostao je izvan gradskih zidina.⁸⁹ Izvorni ranokršćanski titulari crkava nisu poznati, a unutar ostataka glavnog broda jedne od bazilika podignuta je grobišna crkva posvećena Mariji.⁹⁰

Povijesna vrela i historiografija: Vodeći se Testinijevim zapisom, Thomas Graham Jackson 1887. godine donosi pretpostavljeni složeni tlocrt ranokršćanske crkve sa sedam brodova koji je, kako je sam istaknuo teško mogao biti rezultat jednog projekta i jedne građevinske faze, ali je mogao biti rezultat uzastopnih proširivanja izvorne bazilike.⁹¹ Njegovu pretpostavku o sedmerobrodnoj bazilici ispravio je već William Gerber u svom djelu 1912. godine.⁹² Prilikom istraživanja lokaliteta početkom XX. stoljeća, voditelj istraživanja, Anton Gris otkrio krstionicu sa specifičnim oblikom heksagonalne piscine, dok je pak tijekom II. svjetskog rata, Mario Botter otkrio apsidu crkve danas nazivane 'južna'. Pedesetih godina prošlog stoljeća Andre Mohorovičić otkrio je malu građevinu između krstionice i nekadašnje katedrale te ju pogrešno protumačio kao crkvu što ga je i navelo na zaključak da bi se na lokalitetu mogli nalaziti ostaci dvojnih crkava.⁹³ Nadalje, istraživanja na tom lokalitetu proveo je i Branko Fučić,⁹⁴ a crkve su u svoje preglede ranokršćanskih zdanja uvrstili Pascale Chevalier te Nenad Cambi.⁹⁵ U novije vrijeme o najranijoj fazi osorskog kompleksa pisali su Nikolina Maraković i Tin Turković.⁹⁶

Arhitektura: Orijehtacija ovih dvojnih crkava nije u potpunosti pravilna, a sama interpretacija tlocrta uvelike ovisi o tome koji ćemo tlocrt uzeti na razmatranje. Već smo istaknuli da je Jacksonov tlocrt pogrešan te da ne prikazuje dvojne bazilike. Iako tlocrt koji nalazimo kod

⁸⁹ Sušanjanj Protić, Tea. „O urbanizmu Osora nakon 1450. godine“. *Ars Adriatica* 5 (2015): str. 95.

⁹⁰ Blečić, Martina. „Osor na Cresu“. U: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, ur. Aleksandar Durman, Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2006., str. 200.

⁹¹ Jackson, Thomas Graham. *Dalmatia: the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Oxford: Clarendon press, 1887., str. 104, 106.

⁹² Vidi u: Cambi, Nenad. op. cit.: 1976., bilješka 84. na str. 274.

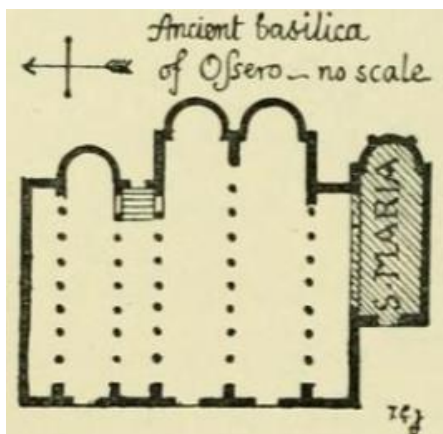
⁹³ Povijest istraživanja ovog lokaliteta sumirala je M. Čaušević. Vidi u: Čaušević, Morana. „Sainte-Marie du cimetire d’Osor: État de la question et résultats des dernires fouilles“. *Hortus Artium Medievalium* 9 (2003): str. 207.

⁹⁴ Usporedi: Chevalier, Pascale. op. cit., 1996., str. 1995. – Mohorovičić, Andre. „Starokršćanske sakralne građevine na kvarnerskim otocima Cresu, Lošinju, Iloviku, Orudi, Krku, sv. Marku i Rabu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, 1 (1995): 123-130.

⁹⁵ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 58-64.

⁹⁶ Maraković, Nikolina; Turković, Tin. „Prilog poznavanju najranije faze ranokršćanskog kompleksa Sv. Marije na groblju u Osoru“. *Peristil* 48, 1 (2005): str. 14-15.

Chevalier prikazuje dvojne bazilike, ne prikazuje ih cjelovito,⁹⁷ ali se iz njega ipak može iščitati da su crkve bile longitudinalne te da je južna jednobrodna crkva bila znatno uža od sjeverne trobrodne crkve uz koju je prislonjena. A osim toga vidljivo je da su imale apside sa istočne strane, kao i dva manja objekta sa apsidama od kojih je jedan bio izravno povezan sa sjevernom crkvom, dok je pak udaljeniji sa krsnim zdencem bio slobodan u prostoru. No, novija istraživanja pokazala su da sjeverna crkva ipak nije bila takva te da je imala apsidu raščlanjenu s vanjske strane.

Slika 8. Ranokršćanska crkva u Osoru kao sederobrodna bazilika.
(Jackson, T. G., 1887: 104)

Tehnika gradnje: Crkve su zidane tehnikom priklesanih lomljenaca.

Dimenzije: Dužina 21,10 metara, a širina 14,10 metara.

Liturgijske instalacije: Jedini primjerak heksagonalne piscine s konkavnim stranicama na istočnoj obali Jadrana pronađen je u krstionici, a sličan oblik piscine imala je i piscina iz II. građevinske faze ranokršćanskog kompleksa Katedrale u Akvileji.⁹⁸

Stanje sačuvanosti: Na jugozapadnoj strani sklopa, danas su vidljivi ostaci perimetralnog zida s apsidom, kao i memorija s apsidom i krstionicom sa šesterostranom piscinom i apsidom sjeveroistočno od perimetralnog zida.⁹⁹

Slijed izgradnje i datacija: Iako autori nisu usuglašeni po pitanju datiranja prvih dvojnih bazilika, slažu se da je ovaj kompleks građen u nekoliko faza koje se okvirno datiraju. Raniju fazu obično datiraju pred kraj IV. odnosno početak V. stoljeća, a kasniju u VI. stoljeće. Autori

⁹⁷ Nedostaje prednji zapadni dio.

⁹⁸ Maraković, Nikolina; Turković, Tin. op. cit.: str. 15.

⁹⁹ Blečić, Martina. op. cit., str. 200-201.

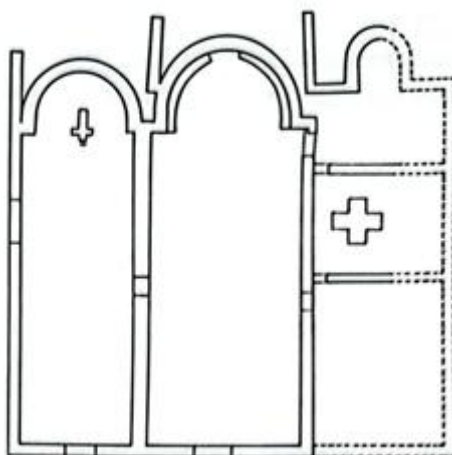
su ranije ovako interpretirali te građevinske faze: u I. građevinskoj fazi podignuta je samo sjeverna crkva, dok je pak do gradnje južne jednobrodne crkve s apsidom sa istočne strane došlo prilikom II. građevinske faze starije - sjeverne crkve u kojoj je došlo do značajnih arhitektonskih promjena. Naime, tada je sjeverna crkva postavljanjem dvaju redova stupova postala trobrodna, a pridodana joj je i apsida sa istočne strane. Do promjena u obredu krštenja vrlo vjerojatno je došlo nakon III. građevinske faze budući da je tada ne samo zazidan sjeverni pristup krstionici već je dograđeni i kapelica s apsidom.¹⁰⁰ Istaknimo još i relevantni citat Nikoline Maraković i Tina Turkovića koji nam ukazuje da je prethodno općeprihvaćeno tumačenje ipak pogrešno: „Novim je arheološkim istraživanjima dokazano da se u drugoj fazi gradnje radilo o kompleksu *basilicae gemmine*, no u posve drugačijem prostornom rasporedu od onoga općeprihvaćenog na temelju rezultata ranijih istraživanja“¹⁰¹

¹⁰⁰ Usporedi: Chevalier, Pascale. op. cit., 1996., str. 55-56. – Mohorovičić, Andre. op. cit.: str. 128.

¹⁰¹ Maraković, Nikolina; Turković, Tin. op. cit.: str. 15.

2.2. Dvojne bazilike u potencijalnim episkopalnim središtima

2.2.1. Dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru

Slika 9. Dvojne ranokršćanske crkve u Starom Gradu.
(Jeličić Radonić, J., 1994: 29)

Ime i položaj: Na arheološkom lokalitetu Remetin vrt, u dubokoj zaštićenoj uvali u jugoistočnom dijelu otoka Hvara, pored antičkih gradskih bedema, nad temeljnim ostacima helenističke i rimske arhitekture, podignut je prvi kršćanski objekt u Starom Gradu koji je kasnije prerastao u veliki ranokršćanski kompleks dvojnih bazilika.¹⁰² Zanimljivo je da je južna crkva tog kompleksa izvorno bila posvećena sv. Ivanu, no kada je u XX. stoljeću zbog trošnosti srušena, njezin titular prešao je na sjevernu crkvu izvorno posvećenu sv. Mariji.¹⁰³

Povijesna vrela i historiografija: Prva istraživanja na lokalitetu vršio je 1979. godine Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, a u novije vrijeme crkve je istražila Jasna Jeličić Radonić te o njima napisala knjigu.¹⁰⁴ Njih spominju Pascale Chevalier te Nenad Cambi.¹⁰⁵

Arhitektura: Dvojne bazilike čine dvije jednobrodne longitudinalne crkve koje su sa istočne strane završavale sa po dubokom polukružnom apsidom. Crkve su gotovo jednake širine, no ipak je jedna malo šira. Uz južnu crkvu bili su smješteni aneksi, a među njima izdvajamo krstionicu sa križnim krsnim zdencem, kao i potencijalni konsignatorij istočno od nje.

¹⁰² Jeličić Radonić, Jasna. Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1994., str. 18.

¹⁰³ Ibid., str. 8.

¹⁰⁴ Ibid., str. 7-10.

¹⁰⁵ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 60.

Tehnika gradnje: Sjeverna crkva zidana je od pravilnih klesanaca.

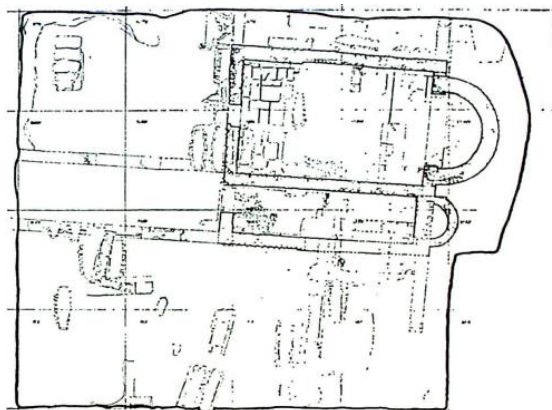
Dimenzije: Dužina sjeverne crkve je oko 15 metara, a širina oko 5,80 metara. Dužina južne crkve iznosila je oko 14,80 metara, a širina 7,30 metara.

Liturgijske instalacije: Smatra se da se u apsidi sjeverne crkve nalazila klupa za kler iako njezini ostaci nisu pronađeni. Na temelju ornamentike geometrijskih mozaika može se odrediti položaj oltarne ograde.¹⁰⁶ Sačuvan je i krsni zdenac iznad razine poda krstionice.¹⁰⁷

Stanje sačuvanosti: Zidovi ranokršćanske građevine sačuvani su u istočnom dijelu sjeverne crkve i to do visine romaničkog bačvastog svoda. Izvorni izgled objekta vidljiv je i u podrumu privatne kuće koja je tu sagrađena.¹⁰⁸

Slijed izgradnje i datacija: Na temelju stilske analize pronađene kamene plastike i arheoloških ostataka, stariju crkvu možemo datirati u V. stoljeće, dok bi pak dvojne crkve najvjerojatnije mogli datirati u VI. stoljeće, odnosno Justinijanovo vrijeme.¹⁰⁹ Dakle, razlikujemo dvije građevinske faze: prvu fazu kada je na temeljima ranije antičke arhitekture izgrađena mala jednobrodna bazilika sa apsidom na istočnoj strani te krstionicom sa oktogonalnim krsnim zdencem te drugu fazu kada su formirane dvojne bazilike.

2.2.2. Dvojne crkve u Danilu Gornjem

Slika 10. Ranokršćanske crkve u Danilu.
(Cambi, N., 1976: 251)

¹⁰⁶ Jeličić Radonić, Jasna. op. cit, str. 19-20.

¹⁰⁷ Ibid., str. 22.

¹⁰⁸ Ibid., str. 19-20.

¹⁰⁹ Ibid., str. 82-86.

Ime i položaj: Ostaci dvojnih ranokršćanskih crkava¹¹⁰, podignutih na temeljima ranijih grčkih i rimskih građevina, otkriveni su u zaleđu Šibenika, na sjeveroistočnom rubu plodnog Danilskog polja u zaseoku Danilo Gornje, točnije unutar lokaliteta Stari Šematorij u blizini mjesnog groblja i crkve sv. Danijela.¹¹¹

Povijesna vrela i historiografija: Iako je Danilo kao arheološki lokalitet poznat još od XVII. stoljeća, te u njega neki autori ubiciraju rimski grad *municipium Reditarum*, ostaci srednjovjekovnih i kasnoantičkih grobova i arhitekture otkriveni su tek 1954. godine zahvaljujući radovima na izgradnji Zagorskog vodovoda koji su potaknuli Franu Dujmovića, tadašnjeg ravnatelja Gradskog muzeja Šibenik da prvi intervenira i uz pomoć Duje Rendića Miočevića, tadašnjeg ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu, 1951. godine započne sa sustavnim arheološkim istraživanjima koja su se s manjim prekidima odvijala tijekom naredna dva desetljeća.¹¹² Tom je prilikom u blizini mjesnog groblja i crkve sv. Danijela¹¹³ otkriven neki dvojni objekt za kojeg se pretpostavlja da bi mogao biti dvojna bazilika. Zbog njegovih ukupnih malih dimenzija te neznanja je li uži prostor bio sporedni ili je pak služio liturgiji, Cambi smatra da on nije mogao biti katedrala biskupa Aurelija koji je čak i nakon smrti uživao popularnost u Milanu.¹¹⁴ Neovisno o tome, ta ranokršćanska crkvića je, kako smatra Ante Uglešić, najvjerojatnije već u V. stoljeću imala ceterijalnu funkciju.¹¹⁵ O lokalitetu su kraći rad napisali Aleksandra Faber i Marin Zaninović,¹¹⁶ a u svoj pregled ranokršćanske topografija na području između Krke i Cetine, uvrstila ga je Branka Migotti.¹¹⁷

Arhitektura: Arhitektonski ranokršćanski kompleks činile su dvije jednobrodne longitudinalne građevine ili pak prostora prislonjena jedan uz drugi: jedan širi, a drugi uži. Oba sa sjeverne strane završavaju polukružnim apsidama što je netipično za ranokršćanska zdanja.

Tehnika gradnje: *Opus incertum*

¹¹⁰ Jedna od njih je vjerojatno nosila titular sv. Danijela, ako je suditi po današnjem nazivu grada.

¹¹¹ Faber, Aleksandra; Zaninović, Marin. „Danilo, Šibenik – praistorijsko i antičko naselje i nekropola“. Arheološki pregled 5 (1963): str. 103. – Migotti, Branka. op. cit., str. 4.

¹¹² Brajković, Toni; Krnčević, Željko; Podrug, Emil. Arheološki vodič po Danilu. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2013., str. 13-14.

¹¹³ Migotti, Branka. op. cit., str. 4.

¹¹⁴ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 60-61.

¹¹⁵ Uglešić, Ante. Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije. Drniš: Gradski muzej; Zadar: Sveučilišteu Zadru, Odjel za arheologiju, 2006., str. 39.

¹¹⁶ Faber, Aleksandra; Zaninović, Marin. op. cit.: str. 105.

¹¹⁷ Migotti, Branka. op. cit., str. 4.

Dimenzije: Dužina veće crkve iznosila je 8,5 metara, a njezina širina 5,5 metara, dok je pak dužina manje crkve bila ista kao i veće, te je iznosila 8,5 metara, no širina joj je bila svega 2,5 metra.

Stanje sačuvanosti: Zidovi crkve sačuvani su do visine od 1 metra.¹¹⁸

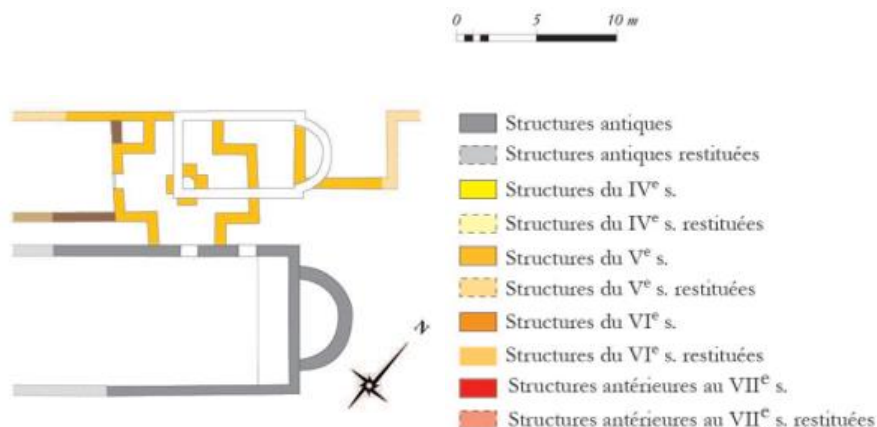
Slijed izgradnje i datacija: Širem prostoru je nešto kasnije pridodan uži prostor. Neki autori crkvu nesumnjivo datiraju u kraj IV. ili pak početak V. stoljeća, dok su ju pak neki drugi poput Faber i Zaninovića svrstali pod ranosrednjovjekovna zdanja.¹¹⁹

¹¹⁸ Faber, Aleksandra; Zaninović, Marin. op. cit.: str. 105.

¹¹⁹ Uglešić, Ante. op. cit., 2006., str. 39.

2.3. Dvojne bazilike u izvangradskim sredinama

2.3.1. Dvojne crkve u Baški na Krku

Slika 11. Dvojne ranokršćanske crkve u Baški.
(Čaušević Bully, M.; Bully, S., 2015: 259)

Ime i položaj: Ostaci ranokršćanske dvojne bazilike u uvali na krajnjoj jugoistočnoj strani otoka Krka,¹²⁰ u gradu Baška, nalaze se u blizini Vele plaže na Pirnici, na samom uglu ulica Prilaz kupališta i Zdenka Čermakova, ispod i oko još uvijek postojeće srednjovjekovne crkvice, odnosno kapele sv. Marka. Iako ranokršćanski titulari tih crkava nisu sačuvani, neki autori pretpostavljaju da je jedna od njih bila posvećena sv. Marku Evanđelistu,¹²¹ a ukoliko je tome tako, onda možemo govoriti o kontinuitetu tog kulturnog mjesta.¹²²

Povijesna vrela i historiografija: U cilju ubiciranja Fulfiniuma u naselje Bašku, Sime Ljubić je u mjesecu srpnju 1883. godine istraživao spomenutu dolinu, a o nalazima je javnost izvijestio već naredne godine u publikaciji *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*.¹²³ Iste godine, župnik u Baški, Petar Dorčić, poslao je uredniku te publikacije dopis o novom nalazu kod crkvice sv. Marka, izrazivši potrebu i za iskapanjima u vinogradu s istočne strane ukoliko on

¹²⁰ Otok Krk (*Curicta*) bio je najsjeverniji otok granične regije primorskog dijela rimske provincije Dalmacije. Na njemu su se nalazila dva gradska – municipalna pola. Na mjestu današnjeg grada Krka nedvojbeno je ubiciran onaj kojeg Cezar navodi kao *ad portum Curici*, a Ptolomej *Koúpixov*, dok je pak Fulfinium ili Fulfnium kojeg također spominje Ptolemej, prema mišljenju brojnih ubiciran u Omišlju, s čime se osamdesetih godina XIX. stoljeća nije složio dopisnik časopisa *Viestnik*, profesor Sime Ljubić, podpredsjednik ondašnjeg Arheološkoga društva, koji je kao najpovoljniji položaj tog antičkog grada izdvojio rimskim nalazima bogato područje Baškanske luke. Ljubić, Sime. „Baška na otoku Krku“. *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 6, 3 (1884): str. 71-72.

¹²¹ Nadilo, Branka; Regan, Krešimir. „Stare crkve u jugoistočnom dijelu otoka Krka“. *Grđevinar* 61 (2009): str. 1078.

¹²² Usporedi s: Baraka Perica, Josipa. „Chiese battesimali rurali dell'arcipelago Dalmata“. *Rivista di archeologia cristiana* 89 (2013): str. 132.

¹²³ Nekoliko pronađenih stupova bizantskog sloga pri žalu kod crkvice sv. Marka u samom središtu te doline, pohranio je u zvoniku bašćanske župne crkve. Vidi u: Ljubić, Sime. op. cit.: str. 72.

važnim smatra pronalazak mozaičkog poda.¹²⁴ No, već 1980. godine došlo je do njegove ozbiljnije devastacije tijekom radova na cesti uz sjeverni dio zida koji okružuje srednjovjekovnu crkvicu zbog čega je Nino Novak naredne godine započeo desetogodišnje istraživanje lokaliteta, a bez odgovarajuće dokumentacije proveden je konzervatorski zahvat krajem osamdesetih godina. Tijekom 1990-ih godina identificiran je i zatrpan još jedan dio mozaičnog poda, da bi 2002. godine na inicijativu Hoteli Baška d.d. koji su željeli proširiti hotelski kompleks na prostoru apartmana Adria i hotela Strand, Nikola Jakšić i Nino Novak započeli zaštitna arheološka istraživanja južno i istočno od srednjovjekovne crkvice o čijim su rezultatima izvijestili 2003. godine, a s arheološkim istraživanjima nastavili su na zimu 2004. godine u unutrašnjosti crkvice sv. Marka gdje su također otkrili te konzervirali dobro sačuvane mozaičke tapete u krakovima ranokršćanske krstionice križne osnove.¹²⁵ Budući da investitor nije odustao od gradnje novog većeg hotela, Konzervatorski odjel Ministarstva kulture Republike Hrvatske u Rijeci, 2007. godine naložio je obvezno izvođenje zaštitnih istraživanja na arheološki neistraženome mjestu, a stručni voditelj tih zaštitnih iskopavanja, Luka Bekić i njegov zamjenik, Josip Višnjić, izvijestili su ne samo o pronalasku južnog zida ranokršćanske crkve te starijem zidu koji se na njega nastavljao prema istoku, već i o apsidi te mnogobrojnim antičkim grobovima.¹²⁶ Cijeli kompleks dobio je zapaženo mjesto i u članku Branke Nadilo i Krešimira Rogana o starim crkvama jugoistočnog dijela otoka Krka,¹²⁷ dok je pak Nino Novak održao izlaganje o pronađenoj krstionici i objavio sažetak,¹²⁸ da bi potom u koautorstvu s

¹²⁴ Mozaički pod u duljini 28 metara i širini 14 metara otkriven je 31. siječnja 1884. godine na dubini od 1 metra. Vidi u: Dorčić, Petar. „Dopis“ . *Viestnik hrvatskoga arheologičkoga društva* 6, 2 (1884): str. 61. – Fragment tog mozaičnog poda pod prilaznom cestom sjeverno od crkvice, navodno je imao priliku vidjeti Branko Fučić, voditelj istraživanja u crkvi sv. Lucije u Bašćanskoj Dragi (Jurandvoru). Jakšić, Nikola; Novak, Nino. „Il battistero palecristiano a Bescanuova (Baška) sull'isola di Veglia“ . *Hortus artium medievalium*, 15, 2 (2009): str. 404. – Da bi rečeno uistinu moglo biti istinito svjedoči nam podatak da je Branko Fučić istraživanja u crkvi sv. Lucije vodio u periodu od 1955.-1962. godine. Vidi u: Nadilo, Branka; Regan, Krešimir. op. cit.: str. 1083-1084.

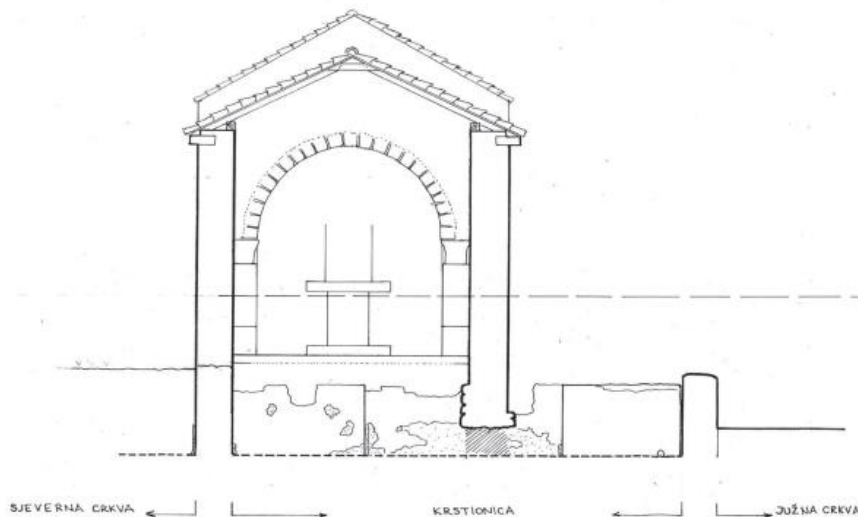
¹²⁵ Postojanje tih mozaika potvrdili su Mihovil Bolonić i Ivan Žic Rokov 1977. godine. Kako je 2003. godine prilikom istraživanja u sjevernom zidu bazilike pronađen prag vrata koja su vodila u neku prostoriju smještenu ispod srednjovjekovne crkvice, te mozaik oštećen požarom pod njezinim južnim zidom, istraživanja su nastavljena i naredne godine. Jakšić, Nikola; Novak, Nino. op. cit.: str. 404-405.

¹²⁶ No, prije negoli je Hrvatski restauratorski zavod izašao na teren početkom studenog 2007. godine da bi započeo arheološka istraživanja, graditelji su već srušili cijeli hotel i iskopali temelje za novi, južno i zapadno od nalazišta, ostavivši stručnjacima isključivo prostor betonske podnice hotela Strand za vršenje žurnih arheoloških istraživanja. Grobovi koje su pronašli, pri površini su bili pod tegulama i u amforama, a ispod kosturni grobovi u običnoj raci te paljevinski grobovi. Na temelju prisutnosti priloga u starijim grobovima, onima od I. do III. stoljeća, autori su zaključili da oni pripadaju pretkršćanskom poganskom horizontu, dok pak kršćanskom horizontu pripadaju mlađi grobovi bez priloga pod tegulama i amforama. Bekić, Luka; Višnjić, Josip. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007): str. 329-330. – Rezultate istraživanja zajedno sa tlocrtom istraženog prostora objavili su i 2008. godine. Bekić, Luka; Višnjić, Josip. „Južni dio antičke nekropole na položaju Sv. Marko – Baška“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 41, 1 (2008): 209-236.

¹²⁷ Nadilo, Branka; Regan, Krešimir. op. cit., str. 1077-1079.

¹²⁸ Novak, Nino. „Ranokršćanski kompleks sv. Marka u Baški na otoku Krku“. *Raspored rada i sažetci izlaganja Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.) Az grišni diak Branko*

Nikolom Jakšićem objavio članak u kojem su objelodanjeni i njezini presjeci i tlocrti.¹²⁹ Tvrdnju da su ti istraživači tokom iskopavanja bili uglavnom usredotočeni na krstionicu, a da je hipoteza o dvojnim crkvama gotovo pa usputno predložena na temelju zidova pronađenih u njezinoj neposrednoj okolini, iznijela je Morana Čaušević-Bully,¹³⁰ no ovom prilikom moramo naglasiti da Jakšić i Novak izričito ne spominju postojanje dvojnih bazilika na tom lokalitetu, već samo spominju da bi se na osnovu pronađenih mozaika u krstionici i sjeverno od nje, moglo pretpostaviti postojanje ranokršćanske bazilike podignute istovremeno kad i sama krstionica,¹³¹ a postojanje 'sjeverne' crkve kao takve ne spominju ni Bekić i Višnjčić.¹³² O ranokršćanskoj crkvi piše i Josipa Baraka Perica,¹³³ dok je pak Pavuša Vežić pažnju posvetio ostacima njezine krstionice.¹³⁴ Je li taj crkveni sklop mogao pripadati Senjskoj biskupiji, zapitali su se Morana Čaušević-Bully i Sébastienom Bully 2015. godine, a potvrđan odgovor su dali 2020. godine.¹³⁵

Slika 12. Longitudinalni presjek kroz srednjovjekovnu crkvicu sv. Marka i ranokršćanske ostatke. (Jakšić, N.; Novak, N., 2009: 406)

pridivkom Fučić Malinska-Dubašnica 2009, str. 43-44., članak mu nije objavljen u publikaciji 2011. godine. Vjerojatno iz razloga što je tekst objavio već 2009. godine u drugoj publikaciji.

¹²⁹ Jakšić, Nikola; Novak, Nino. op. cit. (2009): str. 403-408.

¹³⁰ Čaušević-Bully, Morana. „L’architecture paléochrétienne dans le Kvarner: état des connaissances et nouvelles découvertes“ . *Hortus Artium Medievalium* 18, 1 (2012): 136.

¹³¹ Jakšić, Nikola; Novak, Nino. op. cit. (2009): str. 405. i u bilj. 16. na str. 409.

¹³² Bekić, Luka; Višnjčić, Josip. op. cit. (2008): 233.

¹³³ Baraka Perica, Josipa. op. cit: str. 132-134.

¹³⁴ Vežić, Pavuša. „Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije“ . *Ars Adriatica* 3 (2013): str. 35.

¹³⁵ »Kako se crkveni sklop smješta u okvire ranijeg antičkog zdanja, maritimne vile ili naselja, koji je zasigurno pripadao ageru obližnjeg priobalnog grada *Senie*, moguće je pretpostaviti da je spomenuti crkveni sklop pripadao Senjskoj biskupiji te igrao ulogu ‘pomoćne’ biskupije za otočni prostor dijeceze. Zasigurno je pučanstvo, koje je moglo biti brojno radi vrlo plodnog tla obližnje Bašćanske drage, iziskivalo stalno prisustvo predstavnika dijecezanskog biskupa, *presbytera* ili *diaconusa*, kako bi se izbjegao problem ponekad vrlo teške pomorske veze između Senja i Baške, udaljenih desetak kilometara.« Bully, Sébastien; Čaušević-Bully, Morana. „Najnovija istraživanja ranokršćanskih "crkvenih sklopova" Kvarnera: na razmeđu arhitekture i teritorija“. U: Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije, ur. Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Zagreb: FF Press, 2020., str. 276.

Arhitektura: Iako arhitektonski sklop nije iskopan u cijelosti, što nam u manjoj mjeri otežava čitanje tlocrta, vidljivo je da orijentacija dviju paralelno postavljenih ranokršćanskih crkava odstupa od idealnog pravca, no unatoč tome nazivat ćemo ih sjeverna i južna crkva. Malena građevina - ranokršćanska krstionica u obliku grčkog križa s krsnim zdencem istog oblika interpolirana je u prostor između njih. Iako su njezini bočni krakovi bili prislonjeni uz zidove obje crkve, dok su pak ulazni i začelni krak bili slobodni u prostoru, izravne veze između nje i sjeverne crkve, koja je samo naslućena zahvaljujući iskopanom južnom zidu na kojem je uočljiv i krak poprečnog broda, odnosno transepta ili pak aneksa, nije bilo. No, izravnu vezu krstionica je preko zapadnog kraka imala sa atrijem, a preko južnog sa južnom crkvom iz čijih ostataka možemo zaključiti da je ona bila prostrana longitudinalna jednobrodna bazilika sa polukružnom apsidom na začelnom zidu.

Tehnika gradnje: Na sačuvanim zidovima, raspoznaje se način gradnje neobrađenim kamenom, poslaganim u redove i vezanim žbukom dobre kvalitete. Osim neobrađenog kamena, za gradnju je korišteno i grubo obrađeno kamenje antičke ruševine.¹³⁶

Dimenzije: Sjevernu crkvu nije moguće izmjeriti. Širina južne crkve iznosila je 8,30 metara, a dužina joj je nepoznata. Poznate su nam samo ukupne dimenzije (dužina i širina) krstionice i one obje iznose 8,30 metara, obzirom da je riječ o tlocrtu u obliku grčkog križa, pa su svi krakovi međusobno jednaki. Širina im iznosi 4,20 metara, a dužina 2,50 metara.¹³⁷

Liturgijske instalacije: Jedina pronađena liturgijska instalacija je već spomenuta krstionica u obliku grčkog križa relativno kratkih krakova među kojima je u kvadratno središte ukopana križna piscina, što je Pavušu Vežića navelo na pretpostavku o kvadratnom tamburu koji se dizao nad križištem.¹³⁸

Stanje sačuvanosti: Ostaci arheološkog sklopa vidljivi su ne samo unutar srednjovjekovne crkvice sv. Marka, već i izvan nje na okolnom terenu. Sama prezentacija nepokretnih nalaza, odnosno arhitektonskih ostataka uvelike se razlikuje, pa tako dio krstionice križne osnove, točnije dijelovi njezinih dvaju krakova, vidljivi unutar srednjovjekovne crkvice izgrađene nad njima, omogućuju uvid i u impozantne mozaičke tapete, dok su izvan crkvice ostali vidljivi

¹³⁶ Jakšić, Nikola; Novak, Nino. op. cit. (2009): str. 405.

¹³⁷ Iako ostali autori ne dovode u svezu dimenzije ove krstionice sa dimenzijama nad njom podignute srednjovjekovne crkvice, mi ih uočavamo te se zbog preciznog nasjedanja kasnije gradnje na raniju,¹³⁷ ne možemo ne zapitati jesu li se graditelji srednjovjekovne crkvice sv. Marka pri njezinoj gradnji vodili vjerojatno im poznatim ostacima ranokršćanskog zdanja?

¹³⁸ Vežić, Pavuša. op. cit.: str. 35.

samo zidovi krakova krstionice, kao i pronađeni zidovi sjeverne i južne crkve, u prostoru koji je između njih nasut zemljom i zasađen travom.

Slijed i vrijeme gradnje: Na temelju višebojnih mozaika s jednostavnim ornamentima, srodnima ravenatsko-akvilejskom krugu, krstionicu se datira u V.,¹³⁹ a najkasnije VI. stoljeće.¹⁴⁰ Predloženoj dataciji u prilog ide pojava krsnih zdenaca u obliku križa upravo krajem V. te posebice VI. stoljeća.¹⁴¹ Već prilikom prvih istraživanja, Nikola Jakšić i Nino Novak, iznijeli su pretpostavku o istovremenoj gradnji krstionice i potencijalne sjeverne crkve zbog njezinog smještaja među dvama paralelnim zidovima crkava, a osim toga na to su im ukazivali i pronađeni podni mozaici sjeverno od krstionice. Na temelju korištene građevinske tehnike, cijeli tada pronađeni arhitektonski sklop (krstionicu i dio sjeverne crkve) datirali su u razdoblje između IV. i VI. stoljeća.¹⁴² Dok su pak Luka Bekić i Josip Višnjić, otkrivenu južnu crkvu sagrađenu nad ostacima starije antičke građevine kojoj je pridodana apsida, zajedno s ostatkom kompleksa datirali najkasnije u VI. stoljeće.¹⁴³ Crtajući tlocrt s legendom kojom su naglašene građevinske faze crkvenog sklopa smještenog u okvirima nekog ranijeg antičkog zdanja, maritimne vile ili pak naselja,¹⁴⁴ Morana Čaušević-Bully, južnu crkvu je prikazala kao antičko zdanje budući da je ona rezultat prenamjene antičke građevine kojoj je dodana apsida, dok je pak krstionicu datirala u V. stoljeće, kao i dio zidova sjeverne bazilike u kojoj razlikuje dvije faze: fazu gradnje te fazu obnove u istom tom stoljeću. A osim spomenutih, jasno je prikazala i zidove kojima vrijeme gradnje nije određeno.¹⁴⁵

¹³⁹ Mišljene istraživača Nikole Jakšića i Nina Novaka u svom radu iznijela je i: Baraka Perica, Josipa. op. cit.: str. 135. – Vežić, Pavuša. op. cit.: str. 35.

¹⁴⁰ Bekić, Luka; Višnjić, Josip. op. cit. (2008): 233.

¹⁴¹ Vidi u: Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. *Ad basilicas pictas*. Split: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel, 1999., str. 28.

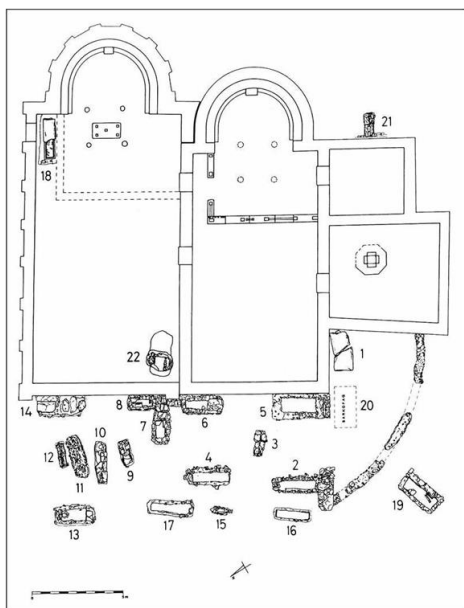
¹⁴² Jakšić, Nikola; Novak, Nino. op. cit. (2009): str. 405. i u bilj. 16. na str. 409.

¹⁴³ Bekić, Luka; Višnjić, Josip. op. cit. (2008): 233-234.

¹⁴⁴ Bully, Sébastien; Čaušević-Bully, Morana. op. cit., 2020., str. 276.

¹⁴⁵ Čaušević-Bully, Morana. op. cit. (2012): 136.

2.3.2. Dvojne crkve u Podvršju

Slika 13. Tlocrt ranokršćanske dvojne crkve u Podvršju.
(Baraka, J.; Uglešić, A., 2013: 1134)

Ime i položaj: Jugozapadno od sela Podvršja, na lokalitetu Glavičine, oko 16 kilometara od grada Zadra, te oko 300 metara istočno od prometnice koja vodi iz Zadra prema Ražancu i otoku Pagu, na privatnom posjedu u vlasništvu obitelji Matak nalaze se ostaci ranokršćanskih dvojnih bazilika nepoznatog titulara.¹⁴⁶

Povijesna vrela i historiografija: Prilikom ravnjanja terena 1997. godine, Šime Matak naišao je na neke nalaze kamene plastike te je otkriće prijavio Arheološkom muzeju u Zadru zbog čega je kustos muzeja, Zdenko Brusić otišao na lokalitet i prikupio nalaze.¹⁴⁷ Sustavna istraživanja lokaliteta 2002. godine započeo je Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru u okviru projekta Arheologija seobe naroda na istočnom Jadranu, pod vodstvom Ante Uglešića, u suradnji s Arheološkim muzejem u Zadru u čije je ime radove vodio Radomir Jurić. Od veljače 2002. do srpnja 2005. godine istraženo je oko devetsto četvornih metara terena prilikom čega je utvrđeno postojanje dvojnih crkava.¹⁴⁸ Osmu kampanju arheoloških istraživanja predvodio je 2012. godine Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, također pod vodstvom

¹⁴⁶ Uglešić, Ante. Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju: Arheološki muzej, 2004., str. 1.

¹⁴⁷ Ibid., str. 1-2.

¹⁴⁸ Uglešić, Ante. „Glavičine“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 2 (2005): str. 301.

Ante Uglešića¹⁴⁹ koji je u koautorstvu s Josipom Barakom napisao članak o ovim crkvama na talijanskom jeziku.¹⁵⁰

Arhitektura: Prema tlocrtu i sačuvanim ostacima, može se zaključiti da je južna crkva bila jednobrodna longitudinalna građevina koja je sa istočne strane završavala polukružnom apsidom istaknutom u prostoru. Na njezin južni perimetralni zid naslanjala su se dva bočna međusobno nepovezana aneksa: pastoforija (vjerojatno *diaconicon*) smještena bliže apsidi te krstionica smještena bliže ulaznim vratima crkve. Osim vrata koja su vodila iz crkve u svaku od tih prostorija s južne strane, dvojna vrata na sjevernom perimetralnom zidu crkve, povezivala su ju sa sjevernom, također jednobrodnom longitudinalnom crkvom s polukružnom apsidom.

Tehnika gradnje: Temelji južne crkve rađeni su od kamena poslaganog „na nož.“¹⁵¹ Kao i kod ostalih crkava, i kod ovih se mogla uočiti nesavršena tehnika gradnje, *opus incertum*.

Dimenzije: Dužina južne crkve iznosi 13,30 metara, a širina 6,70 metara. Dimenzije pridodane joj sjeverne crkve vrlo su slične: dužina 13,80 metara, širina 7,80 metara.

Liturgijske instalacije: U potpunosti su sačuvani podni nosači ograde svetišta južne crkve u obliku slova L koji su najvećim dijelom rađeni od rimskih spolija,¹⁵² te brojni ulomci mramornih stupova ciborija južne crkve, kao i subselij u južnoj crkvi na čijoj je sredini sačuvan sedes. Osim liturgijskih instalacija južne crkve, sačuvane su i neke liturgijske instalacije sjeverne crkve: baza oltara te baze mramornih stupova ciborija.¹⁵³

Stanje sačuvanosti: Gemine su u funkciji bile relativno kratko, te su do temelja izgorjele u požaru, a njihovi pronađeni ostaci arhitekture konzervirani su i djelomice restaurirani.

Slijed i vrijeme gradnje: Istraživač je iskapanjima ustanovio da su ove bazilike građeno sukcesivno. Starijoj južnoj crkvi sa pastoforijom i krstionicom s križnim krsnim zdencem postavljenim s njezine južne strane, podignutoj vjerojatno tijekom druge polovice V. stoljeća, nešto kasnije, oko sredine VI. stoljeća u justinijansko doba, pridodana je sjeverna crkva koju se na temelju ranobizantskih stilskih obilježja datira u Justinijanovo doba.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Gusar, Karla; Uglešić, Ante. „Podvršje-Glavičine“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012): str. 623.

¹⁵⁰ Baraka, Josipa; Uglešić, Ante. Podvršje - Glavičine, un novo caso di chiese doppie in Dalmatia. Acta XV Congressus internationalis archaeologiae Christianae / Brandt, Olof; Cresci Silvia; Lopez Quiroga, Jorge et al. (ur.) Vatikan: Pontificio Instituto di Archeologia Christiana, 2013.

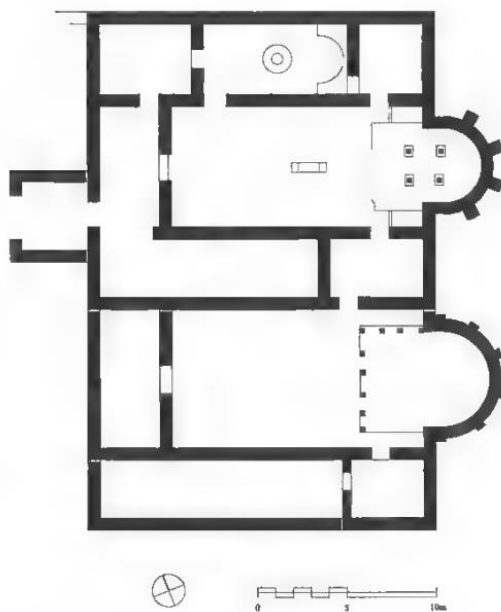
¹⁵¹ Uglešić, Ante. op. cit., 2004., str. 13.

¹⁵² Ograda je imala 8 pilastara sa stupićima te kapitelima koji su isklesani u jednom komadu, te 5 pluteja. Loc. cit.

¹⁵³ Uglešić, Ante. op. cit. (2005): str. 302-303.

¹⁵⁴ Uglešić, Ante. op. cit., 2004., str. 16.

2.3.3 Dvojne crkve u Srimi

Slika 14. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Srimi.
(Ćurčić, S., 2010: 162)

Ime i položaj: Na granici gradova Šibenika i Vodica, u tipičnom ruralnom području poluotoka Srima, kojeg sa sjeveroistočne strane omeđuje rijeka Krka, a s jugoistočne strane more, nalaze se ostaci ranokršćanskih dvojnih bazilika nepoznatog titulara, koje se prema nazivu poluotoka jednostavno nazivaju srimskim dvojnim bazilikama. Ostaci su im pronađeni s desne strane ceste koja povezuje Jadransku magistralu i Jadriju, usred obradivog zemljišta na lokalitetu Prižba (naziv možda potječe od lat. *presbyterium*¹⁵⁵), koji se još naziva: Prižba-Mojstir¹⁵⁶ te Manastirine i Mojstir.¹⁵⁷

Povijesna vrela i historiografija: Na zidove oveće ranokršćanske građevine koji su se nazirali ispod velike gomile na obradivom zemljištu Marka Rodina, te mnogobrojnih keramičkih ulomaka, obrađenog kamena i sedre, upozorili su Frano Dujmović i Cvito Fisković 1954. godine.¹⁵⁸ Kraću informaciju o nalazima pronađenim tridesetih godina, 1964. godine u

¹⁵⁵ Vidi u: Dujmović, Frano; Fisković, Cvito. „Romaničke freske u Srimi“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 11, 1 (1959): u bilj. 12. na str. 14.

¹⁵⁶ Gunjača, Zlatko. „Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika“. *Arheološki Vestnik* 29 (1978): 626.

¹⁵⁷ Gunjača, Zlatko. „Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza“. U: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005., str. 9.

¹⁵⁸ Dvadesetak godina prije njihovog dolaska, vlasnik zemljišta već je u Prvić Šepurinu prenio mnogobrojne stupove i ploče među kojima je 1958. godine pronađen jedan kapitel te nekoliko ornamentalnih ulomaka oltarne ograde. Dujmović, Frano; Fisković, Cvito. op. cit.: 14-15.

dnevnom listu objavio je Aleksandar Ratković, koji je kako ističe Zlatko Gunjača.¹⁵⁹ Nekoliko godina kasnije, načinjen je geodetski snimak gomile obrasle u makiju s karakterističnim presjecima, te je utvrđen njezin položaj na katastarskom planu.¹⁶⁰ Desetodnevni sondažni zahvat pod vodstvom Zlatka Gunjače poduzet je 1969. godine te je dao iznimne rezultate na temelju kojih su do 1972. godine sistemski istražili cijeli kompleks.¹⁶¹ Potom su od 1973. do 1980. godine izvršeni zaštitno-konzervatorski radovi,¹⁶² nakon kojih se odlučivalo o samoj prezentaciji sklopa u koju je bilo uključeno i hortikulturno rješenje.¹⁶³ Iako cjeloviti rezultati istraživanja još nisu bili objavljeni, Cambi ju je 1978. godine na osnovu jedinog Gunjačinog izvještaja protumačio kao primjer naronitanskog kompleksa.¹⁶⁴ U istoj publikaciji objavljen je Gunjačin članak u kojem je osim opisa ostataka te nesumnjivo ranokršćanske dvojne bazilike, po prvi put objelodanjen i njezin tlocrt,¹⁶⁵ a rezultati istraživanja objavljeni su i u izdanju Hrvatskog arheološkog društva.¹⁶⁶ Istraživač je objavio i katalog izložbe srimskog kompleksa,¹⁶⁷ a potom i članak o krstionici s brojnim rekonstrukcijskim predlošcima.¹⁶⁸ Pišući o spomeničkoj baštini Šibenika i okolice stradaloj u ratnim razaranjima, Željko Krnčević se osvrnuo i na ovaj spomenik kulture I. kategorije,¹⁶⁹ o kojem su u kratko pisali Pascale

¹⁵⁹ On je »od jednog stanovnika današnjeg sela Srime doznao kako se nedaleko Prižbe, pri gradnji ceste prema Martinskoj našlo više grobova pokrivenih kamenim pločama, te da je na jednoj od njih, navodno bio uklesan biskupski štap i mitra.« Gunjača, Zlatko. op. cit., 2005., str. 11.

¹⁶⁰ Ibid., str. 11-12.

¹⁶¹ Zahvat je poduzet budući da su podaci prikupljeni prilikom višestrukih terenskih obilazaka prilično zapuštenog lokaliteta upozoravali da se tu pod gomilom kamenja kriju ostatci nekog značajnijeg ranokršćanskog sakralnog objekta. Gunjača, Zlatko. op. cit. (1978): str. 626. – Gunjača, Zlatko. Srma – kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture: katalog izložbe. 156. povremena izložba. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1985., str. 1. – Spomenimo i da je istraživač već 1971. godine u publikaciji *Arheološki pregled* izvijestio ne samo o tijeku dotadašnjih provedenih radova, već i o njihovom nastavku započetom u kolovozu 1971. godine prilažući i fotografiju do tada istraženog područja. Gunjača, Zlatko. „Prižba, Srma, Šibenik – kompleks starokršćanske arhitekture“. *Arheološki pregled* 13 (1971): str. 83-84., tabla LV

¹⁶² Maršić, Dražen. „Skulptura“. U: *Srma - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005., str. 73.

¹⁶³ Gunjača, Zlatko. op.cit., 1985., str. 1.

¹⁶⁴ Cambi, Nenad. „Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije“. *Arheološki Vestnik* 29 (1978): str. 614. i u bilj. 60. na str. 621.

¹⁶⁵ Gunjača, Zlatko. op. cit. (1978): str. 626-628.

¹⁶⁶ Gunjača, Zlatko. „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području“. U: *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji: Znanstveni skup Vodice 10-13 1976.*, ur. Domagoj Perkić, Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1978a., str. 77.

¹⁶⁷ Gunjača, Zlatko. op. cit., 1985., str. 1-16.

¹⁶⁸ Gunjača, Zlatko. op. cit. 7 (1989): str.165-180.

¹⁶⁹ Iako su neprijateljski tenkovi tijekom ratovanja prolazili u neposrednoj blizini tih bazilika, ne znajući za njihovu vrijednost nisu ih gađali. Nešto kasnije, okoliš lokaliteta je izgorio, no požar, zahvaljujući redovitom hortikulturnom održavanju ipak nije zahvatio unutrašnjost zdanja. pa je nastala šteta otklonjena već početkom 1992. godine. Vidi u: Krnčević, Željko. „Spomenička baština Šibenika i okolice stradala u ratnim razaranjima.“ *Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo* 24, 2 (1992): str. 24.

Chevalier,¹⁷⁰ Nenad Cambi,¹⁷¹ Slobodan Ćurčić,¹⁷² dok je pak djelo *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*¹⁷³ u potpunosti posvećeno njima. Uvidjevši neadekvatno održavanje postojećeg zelenila, kao i loše vizualne karakteristike istoga, grupa autora je 2012. godine napravila prijedlog krajobraznog uređenja prostora oko tih bazilika,¹⁷⁴ na koje se nešto kasnije u svom radu osvrnula i Ana Jordan Knežević uočivši njihovu sličnost sa crkvama otkrivenim na lokalitetu u Podvršju kod Ražanca.¹⁷⁵ Spomenimo još i podatak da je grupi autora djela *Ad basilicas pictas* pozornost zaokupio smještaj krstionice ovog ranokršćanskog sklopa.¹⁷⁶

Arhitektura: Iako na prvi pogled dvije crkve međusobno povezane nizom prostorija izgledaju identične, među njima ipak postoje određene razlike. Preko dozidanog isturenog protirona sa sjeverne strane prvo se ulazilo u narteks pa u sjevernu crkvu koja je imala složenu strukturu te je sa istočne strane završavala sa dubokom iznutra i izvana polukružnom apsidom. Ta je apsida s vanjske strane bila ojačanom sa četiri masivna kontrafora. U zapadnom dijelu nalazili su se katekumenej i krstionica. U južnu crkvu prislonjenu uz sjevernu, pristupalo se preko narteksa. Za razliku od sjeverne crkve, južna također longitudinalna jednobrodna građevina, imala je nešto veće svetište i apsidu izvana raščlanjenu sa šest lezena. Uz južni zid te crkve bile su smještene dvije usku prostorije, no izravan pristup iz crkve imala je samo manja od njih smještena u njezinom jugoistočnom uglu. Iako su ove crkve dijelile dijakonikon, svaka od njih imala je vlastiti protezis

Tehnika gradnje: Dvojna crkva je zidana kamenom lokalnog podrijetla izrazito loše kvalitete. Iako se na prvi mah zbog upotrebe nepravilnog i nejednakog kamenja čini da su zidovi podignuti u tehnici *opus incertum*, pažljivim promatranjem uočava se nastojanje graditelja ka slaganju kamenja u horizontalne redove, iako nejednake visine i pomalo izvijene linije. Na

¹⁷⁰ Chevalier, Pascale. op. cit. (1996): str. 151-153.

¹⁷¹ Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 232.

¹⁷² Ćurčić, Slobodan. *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven i London: Yale University Press, 2010., str. 161-162.

¹⁷³ Iako su Zlatko Gunjača, Nenad Cambi, Dražen Maršić predali svoje rukopise vezane za ovu temu već 1999. godine, oni su objavljeni tek 2005. godine.

¹⁷⁴ Predložili su sadnju isključivo autohtonih biljaka zastupljenih na srimskom poluotoku već stoljećima. Više o tome vidi u: Dorbić, Boris; Gaćina, Nikolina; Krnčević, Marija; Krnčević, Željko; Srpak, Melita. „Krajobrazno uređenje i zaštita ruralnog okoliša starokršćanske crkve Srima-Prižba kod Šibenika s posebnim osvrtom na gastronomske vrijednosti u svrhu turističke valorizacije“. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 3, 2 (2012): str. 23-31.

¹⁷⁵ Jordan Knežević, Ana. „Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja i ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017): str. 39.

¹⁷⁶ Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. op. cit., str. 27.

zidovima koji omeđuju narteks u južnoj crkvi te na zapadnom zidu cisterne u sjevernoj crkvi, na tehniku riblje kosti (*opus spicatum*) podsjećaju koso postavljene kamene ploče.¹⁷⁷

Dimenzije: Ukupna širina dvojnih crkava iznosi 28,5 metara, a dužina, uključujući i apside, iznosi 22 metra, a s kasnije dozidanim istaknutim protironom 26 metara. Brodovi sjeverne i južne crkve iste su dužine te iznose 13,50 metara, a razlikuju se po širini.¹⁷⁸

Liturgijske instalacije: Na osnovu izgleda fragmenata, dimenzija te pronađenih udubljenja u podu, zaključivalo se o tome jesu li oni činili primjerice baze, menze, ambone, pluteje, imposte, kapitule. Sjevernoj crkvi zasigurno su pripadali: fragmenti četiriju pluteja oltarne ograde (septuma) ukrašeni motivom križa u kružnici, fragmenti stupova i kapitula koji su nosili krov oltarnog ciborija, kao i dijelovi ograde krsnog zdenca krstionice kružnog oblika, ispod kojeg su pronađeni i ostaci starijeg, križnog zdenca za krštenje, pa čak i ukazatelji da se tu dizao i krstionički ciborij formiran od četiri monolitna stupa s kapitalima. Pronađeni su još i ulomci oltarne menze i pripadajućih joj stupića s kapitalima, ali i po svoj prilici iako u jako fragmentiranom stanju stranice ambona na koje ukazuju i ostaci njegovih temelja. Od liturgijskog namještaja na prostoru svetišta južne crkve pronađeni su ulomci oltarne menze oslonjene na odgovarajuće stupiće, kao i stupići te pluteji¹⁷⁹ koji su činili visoku oltarnu ogradu, dijelovi ciborija, ali po svoj prilici i dijelovi propovijedaonice.¹⁸⁰

Stanje sačuvanosti: U prosjeku je visina sačuvanih zidova iznad 1 metra,¹⁸¹ a najbolje su sačuvani unutarnji uzdužni zidovi čija visina na pojedinim mjestima iznosi gotovo 2 metra. U najlošijem stanju prilikom iskopavanja bio je južni perimetralni zid kompleksa od kojeg se u većem dijelu nije sačuvao niti trag. Zidovi obiju apsida ostali su sačuvani samo u razini najdonjeg reda kamena, a kako su se apsidalni zidovi našli u sklopu susjedne poljoprivredno obradive čestice, poljoprivrednici su s vremenom iskrčili gotovo sav kamen. Dio tog kamena iskorišten je i u kasnijim graditeljskim djelatnostima na tim prostorima.¹⁸²

¹⁷⁷ Budući da je djelomično obrađeno samo kamenje korišteno pri izgradnji uglova i dovratnika, a možda i doprozornika, većina ugrađenog kamena bila je neujednačene veličine, nepravilnog oblika i iznimno široka, zbog čega je kao vezivno sredstvo upotrijebljena velika količina žbuke načinjene od pijeska i vapna uz primjesu čestica smrvljene opeke. Gunjača, Zlatko. op. cit., 2005, str. 15-16.

¹⁷⁸ Širina broda sjeverne crkve iznosi 6,80 metara, a južne 7,50 metara.

¹⁷⁹ »Kod južne crkve, zbog njihove različite širine, čak je moguće odgonetnuti koji su pluteji stajali na pročelju, a koji na bočnim stranama pregrade.« Maršić, Dražen. „Skulptura“. U: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005., str. 73.

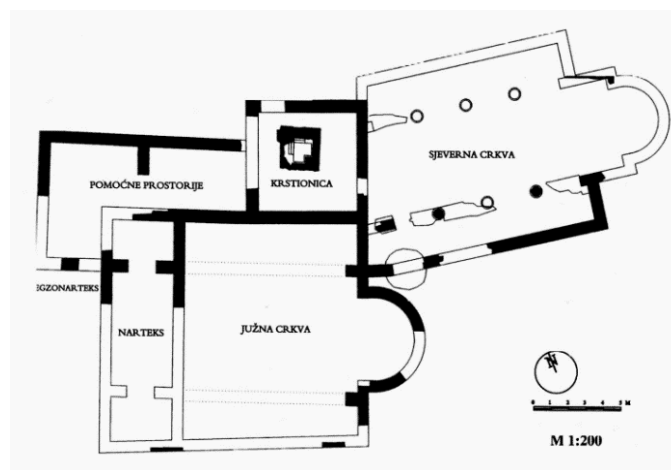
¹⁸⁰ Usporedi: Gunjača, Zlatko. op. cit. (1978): 626. – Gunjača, Zlatko. op. cit., 1985., str. 7. – Maršić, Dražen. op. cit., 2005., str. 74-115.

¹⁸¹ Gunjača, Zlatko. op. cit. (1971): str. 84.

¹⁸² Gunjača, Zlatko. op. cit. 2005., str. 15.

Slijed izgradnje i datacija: Ovisno o konzultiranoj literaturi, ove bazilike se različito datiraju. Proučavajući građevinske detalje Gunjača je zaključio da crkve nisu nastale istodobno. Smatra da je prvo podignuta sjeverna crkva koja je samostalno bila u funkciji sve do nadogradnje druge crkve na njezin južni perimetralni zid.¹⁸³

2.3.4. Dvojne crkve u Splitu 2

Slika 15. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Splitu.
(Marasović, T., 2011: 397)

Ime i položaj: Ostaci ranokršćanske dvojne bazilike koja se uklopila u već postojeću arhitekturu *macelluma*,¹⁸⁴ otkriveni su u danas jako urbaniziranom dijelu grada Splita, zapadno od Ulica Domovinskog rata,¹⁸⁵ kod zgrade vodovoda te autobusne stanice Općina, oko 500 metara sjeverno od palače velikog progonitelja kršćana, cara Dioklecijana. Taj je lokalitet u srednjem vijeku bio poznat pod nazivima: *ad ecclesias (basilicas) pictas* te izvan grada (*fuori de borgo*),¹⁸⁶ dok su titulari dvojnih srednjovjekovnih crkava koje su tvorile sjeverna

¹⁸³ Gunjača, Zlatko. op. cit., 1985., str. 5.

¹⁸⁴ Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. „Rimska tržnica – macellum u Splitu“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113, 2 (2020): str. 395- 411.

¹⁸⁵ Ulica je u vrijeme otkrića tog lokaliteta nosila ime Solinska cesta, a nazivana je i Ulicom žrtava fašizma. Marasović, Tomislav; Oreb, Franko. „Obrada graditeljskog nasljeđa u okviru projekta „Splitski poluotok“. Program za provedbeni urbanistički plan“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2 (1976) – 3 (1977): str. 79.

¹⁸⁶ Epitet kod oslikanih bazilika po svoj prilici dobio je zbog mozaika, vjerojatno freski i raznobojnih kamenih obloga starokršćanskoga kompleksa. Buškariol, Frane. „Marginalija uz crkvu svetog Andrije u Splitu“. *Kulturna baština* 17 (1987): str. 38. – Buškariol, Frane. De ecclesiis pictis“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 20 (1990): str. 290-291. – Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji: 3 korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split: Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2011. str. 397., 400.

izvangradska crkva sv. Andrije¹⁸⁷ i na nju naslonjena crkva sv. Ivana (Evandelisti),¹⁸⁸ najvjerojatnije su zadržani iz ranokršćanskog razdoblja.

Povijesna vrela i historiografija: Prilikom izgradnje vodospreme 1879. godine, radnici su slučajno pronašli tri koncentrična grubo izvedena zida neke velike antičke građevine, kao i grobnice izvan nje. Prilikom polaganja kanalizacijskih cijevi, slučajno se 1954. godine naišlo na neke arhitektonske ostatke, pa je Arheološki muzej u Splitu odlučio odmah započeti s arheološkim istraživanjima pod vodstvom Duje Rendića Miočevića.¹⁸⁹ Urbanistički projektni biro – Split zajedno sa Arheološkim muzejom proširio je područje istraživanja i na susjednu, južnu parcelu na kojoj su se istraživanja vršila pod vodstvom Branimira Gabričevića u razdoblju od mjeseca studenog 1956. do siječnja 1957. godine.¹⁹⁰ O tadašnjim arhitektonskim nalazima prvi je u kratko 1957. godine izvijestio Jerko Marasović ističući da su trenutno dobiveni „približni oblici bazilika, koji će se konačno utvrditi nakon što budu uklonjeni neki objekti, koji onemogućavaju daljnja istraživanja.“¹⁹¹ Kao najznačajniji splitski starokršćanski kompleks, Tomislav Marasović i Franko Oreb, izdvojili su upravo ovaj sklop¹⁹² kojega spominju: Frane Buškariol,¹⁹³ Nenad Cambi,¹⁹⁴ te Vicko Kapitanović.¹⁹⁵ Ovom prilikom istaknimo da su po završetku istraživanja Urbanističkog projektnog biroa svi nalazi dokumentirani, a sami lokalitet zasut zemljom,¹⁹⁶ iako nije bio u cijelosti istražen.¹⁹⁷ Ako je suditi po zapisu Maje Bonačić Mandinić, već 1987. godine, tu je započela izgradnja temelja za višekatnicu te je na taj način počinjeno djelomično uništavanje kulturnih slojeva prije negoli su radovi obustavljeni, a detaljna arheološka istraživanja nastavljena.¹⁹⁸ No, već tokom

¹⁸⁷ Ova je crkva poznata kao mjesto održavanja provincijske crkvene sinode 1185. godine. Arhidakon, Toma. *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Za predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod s originala na hrvatski jezik* zaslužna je Olga Perić, Split: Književni krug, 2003., str. 117.

¹⁸⁸ Vidi u: Marasović, Tomislav. op. cit., 2011. str. 398-399.

¹⁸⁹ Tada je pronađen ne samo dio jedne ranokršćanske trobrodne bazilike s mjestimično *in situ* sačuvanim podnim mozaicima, već i uz njezin jugozapadni ugao, istočni kraj apsida te dio istočnoga zida druge bazilike, kao i zidovi neke još starije antičke građevine. Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. op. cit.: str. 395-397.

¹⁹⁰ Pod njegovim vodstvom pronađen je zapadni kraj apsida i zapadni zid jugozapadne ranokršćanske bazilike. Usporedi: Ibid., str. 397. – Marasović, Jerko. „Doprinos urbanističkog biroa proučavanju i zaštiti graditeljskog naslijeđa u Dalmaciji“. *Urbis XI* (1957): str. 59.

¹⁹¹ Marasović, Jerko. op. cit. (1957): str. 59.

¹⁹² Marasović, Tomislav; Oreb, Franko. op. cit., str. 79.

¹⁹³ Buškariol, Frane. „Prilozi arheološkoj topografiji Manuša“. *Kulturna baština* 15 (1984): str. 82.

¹⁹⁴ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 61-62.

¹⁹⁵ Kapitanović, Vicko. op. cit., str. 167.

¹⁹⁶ Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. op. cit.: str. 395-397.

¹⁹⁷ Možda je upravo to bila stavka koja je obitelji Ćurković, unatoč upozorenju da se trebaju provesti daljnja arheološka istraživanja na tom terenu, dala nadu da će tu vrlo brzo i lako izgraditi nešto unosno.

¹⁹⁸ Bonačić Mandinić, Maja. „Ad Basilicas Pictas“. *Informatica museologica* 29, 3-4 (1998): 126. – Taj se događaj ne spominje u članku u potpunosti posvećenom tim crkvama i pronađenim kamenim fragmentima iz različitih arhitektonskih faza. Vidi: Buškariol, Frane. op. cit. (1990): str. 289-298.

izvođenja građevinskih radova u siječnju 1997. godine, u samo jednom danu porušeni su svi do tada pronađeni ostaci ranokršćanskih crkava uključujući i mozaike, pa je Konzervatorski zavod u Splitu o trošku investitora poduzeo revizijsko-zaštitna istraživanja središnjeg dijela lokaliteta, koja su rezultirala posve novim značajnim nalazima.¹⁹⁹ Istraživači koji su vodili ta arheološka istraživanja, Franko Oreb, Tajma Rismondo i Miroslava Topić, objavili su rezultate istraživanja u djelu *Ad basilicas pictas*.²⁰⁰ Nova arheološka istraživanja provedena su od 1. listopada 2013. do 15. prosinca 2014. na zapadnom traku Ulice Domovinskog rata²⁰¹ i to zahvaljujući uložnim naporima Radoslava Bužančića, pročelnika splitskog Konzervatorskog ureda. Voditeljica tih istraživanja kojima su otkriveni tragovi još starije građevine u koju se ranokršćanska crkva lijepo uklopila, bila je arheologinja Anita Penović, a njezini zamjenik Tomislav Jerončić, dok su pak sami istražni radovi bili pod nadzorom Dubravke Čerine, Silve Kukoč te Saše Denegrija, djelatnika splitskog Konzervatorskog odjela. Rezultati tih posljednjih arheoloških istraživanja objelodanjeni su tek 2020. godine.²⁰²

Arhitektura: Arhitektonski kompleks činile su dvojne trobrodne bazilike izmaknutog položaja. Sjeverna crkva trapezastog tlocrta podijeljenog na tri broda s dva reda od po tri stupa imala je apsidu. Za razliku od nje, južna crkva pravilnog pravokutnog tlocrta imala je nešto složeniji tlocrt s nartekсом i aneksom, odnosno nizom pobočnih pomoćnih prostorija. U prostoru između pomoćnih prostorija i ulaza u sjevernu crkvu smjestila se kvadratna krstionica s krsnim zdencem u obliku križa upisanog u kvadrat, povezana sa sjevernom crkvom preko spomenutih pomoćnih prostorija, a u krstionicu se moglo pristupiti i izravno.

Tehnika gradnje: I ove dvojne crkve zidane su kamenom lomljencem u tipičnoj tehnici *opus incertum*.

Dimenzije: Pojedinačna dužina crkava uključujući apsidu iznosila je oko 15 metara, dok je širina bazilika bez krstionice i pomoćnih prostorija iznosila 10, odnosno 12 metara.

Liturgijske instalacije: Od liturgijskog namještaja koji je pripadao izvornoj starokršćanskoj crkvi pronađena je krstionica „uza sjeveroistočnu stranu sjevernog perimetalnog zida južne crkve, odnosno u zapadnom produženju središnje osi sjeverne crkve.“²⁰³ Upravo se ona zajedno

¹⁹⁹ Tada je u uglu dviju crkava koji ranije nije bio niti istraživan, otkrivena starokršćanska krstionica s piscinom križnom oblika i to za sada prva iz tog razdoblja pronađena u Splitu. Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. op. cit.: str. 398-399.

²⁰⁰ Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. op. cit., 1999.

²⁰¹ Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. op. cit.: str. 401. i u bilj. 23. na str. 401.

²⁰² Ibid., str. 395-415. s posebnim naglaskom na 401-412. i u bilj. 23. na str. 401.

²⁰³ Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. op. cit., str. 27.

sa cijelim bazilikalnim sklopom uzima kao dovoljno dobar dokaz da je u razdoblju ranog kršćanstva, gotovo pa pred 'vratima' Salone, također postojala kršćanska zajednica koja je javno prakticirala svoju religiju. Na temelju sačuvanih temeljnih zidova same krstionice, istraživači su pretpostavili da je ona bila kvadratnog tlocrta, a da je u njoj bio smješten krsni zdenac u obliku križa upisanog u kvadrat, čija su dva kraka činile stube od kojih je jedne kathekumen koristio za silazak, a druge za izlazak iz njega nakon udjeljenog mu sakramenta krštenja. Budući da je u krsnom zdencu među gareži pomiješanom sa zemljom pronađen i ulomak mramornog stupa te ostaci freski, istraživači su zaključili da se nad njim po svoj prilici nalazio i oslikani ciborij.²⁰⁴

Stanje sačuvanosti: Od starokršćanskog kompleksa jedva da je ostalo ikakvih tragova, pa se na temelju arhitektonske dokumentacije, ali i fotodokumentacije uz fiksnu točku piscine pod zaštitnom konstrukcijom, određuje njegov položaj na samoj lokaciji. Sačuvani su samo temelji zidova južne crkve, a nakon posljednje devastacije, „više gotovo i ne postoje materijalni ostaci sjeverne crkve osim mozaika i dijela jednog zida u sjevernom profilu.“²⁰⁵ Najbolje je sačuvan tek djelomično očuvani križni krsni zdenac pronađen tek tijekom naknadnih arheoloških istraživanja, i to zahvaljujući izrazito estetski neprivlačnoj i sklepanoj privremenoj zaštitnoj konstrukciji postavljenoj nad njim, koja tako zapravo stoji već dugi niz godina. Da bi se ti još uvijek sačuvani arheološki slojevi spriječili od daljnjeg propadanja, oni su konzervirani. Danas se na lokaciji nalazi novogradnja.

Slijed izgradnje i datacija: Usljed narušavanja postojećeg stanja arheoloških nalaza izvođenjem građevinskih radova bez prisustva stručnih osoba iz Konzervatorskog zavoda, u tolikoj mjeri da na terenu gotovo pa da više niti ne postoje crkveni ostaci, uistinu je teško uspostaviti nekakav, a posebice točan kronološki slijed gradnje tih crkava podignutih nad ostacima još starijeg antičkog objekta, *macelluma*. Vicko Kapitanović smatra da su one mogle biti podignute tijekom V. – VI. stoljeća,²⁰⁶ baš kao i Grga Novak koji je pretpostavio da su obje crkve, kako navodi Frane Buškariol, „bile u ceterijalnoj funkciji za stanovnike obližnje Palače.“²⁰⁷ Franko Oreb i Tomislav Marasović smatraju da su one građene u dvije faze, te da je ranija južna (jugozapadna) crkva podignuta u V. stoljeću, a sjeverna (sjeveroistočna) u V. ili

²⁰⁴ Ibid., str. 27-28.

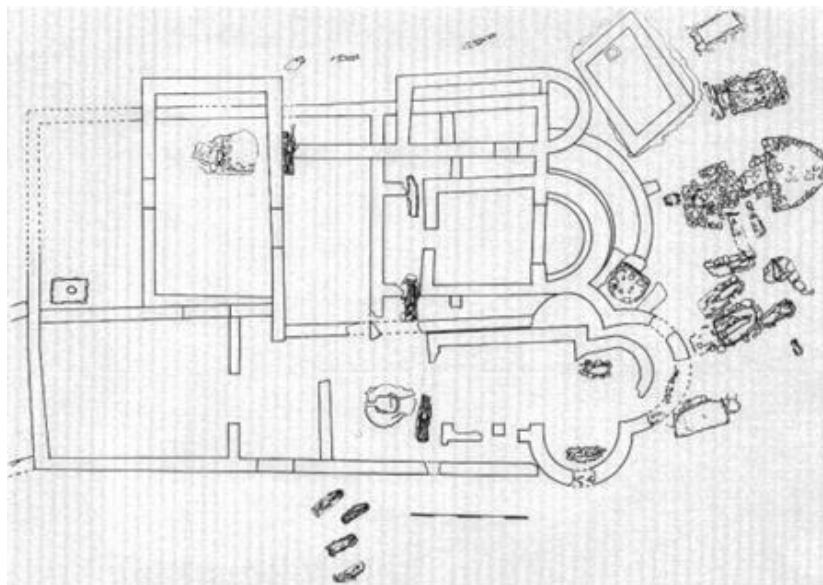
²⁰⁵ Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. *op. cit.*, str. 32.

²⁰⁶ Kapitanović, Vicko. *op. cit.*, str. 167.

²⁰⁷ Buškariol, Frane. *op. cit.* (1984): str. 82.

pak VI. stoljeću.²⁰⁸ Ukoliko pretpostavimo da je sjeverna ranokršćanska crkva, baš kao i ona srednjovjekovna na tom lokalitetu, nosila titular sv. Andrije, apostola zaštitnika Carigrada, kojem su brojne crkve podignute u VI. stoljeću, a među kojima ima i onih uz jadransku obalu, možemo pretpostaviti da je u tom stoljeću na lokalitetu *Ad basilicas pictas* već u potpunosti bio izgrađen cijeli kompleks dvojnih bazilika.²⁰⁹ No, u prilog nešto ranijoj dataciji same sjeverne crkve, u drugu polovicu IV. odnosno V. stoljeće, išli bi njezini tek djelomično sačuvani mozaici koji su analogno oblikovani kao i oni u susjednim salonitanskim cemetrijalnim crkvama: na Kapljuču te dvojnoj bazilici na Marusincu.²¹⁰ Počevši od razdoblja kasne antike pa sve do XI. stoljeća, na ovom složenom sklopu dvojnih splitskih bazilika uočeno je barem pet faza radova.²¹¹

2.3.5. Dvojne crkve u Cisti

Slika 16. Tlocrt građevinskih ostataka crkve i plan istraženih grobova.
(Gudelj, Lj.; Maršić, D.; Lozo, M., 2000: 119)

²⁰⁸ Usporedi: Marasović, Tomislav; Oreb, Franko. op. cit.: str. 79. – Marasović, Tomislav. op. cit., 2011. str. 397., 400.

²⁰⁹ Usporedi s: Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. op. cit., str. 28.

²¹⁰ Usporedi s: Ibid., str. 30.

²¹¹ Zeman, Maja. „Recikliranje“ arhitekture rimskodobnih imanja (villae) u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku. Odabrani primjeri srednjega i južnoga Jadrana“. U: *Zbornik dana Cvite Fiskovića VIII. Materijalnost umjetničkog djela*, ur. Predrag Marković, Zagreb: FF press, 2021., str. 43.

Ime i položaj: U zapadnom dijelu Imotske krajine, na lokalitetu Crkvine u naselju Cista Velika, dvjestotinjak metara od magistralne prometnice Trilj-Imotski te aktualne župne crkve sv. Jakova, a zapadno od puta prema zaseoku Mandarića, u ruralnoj sredini - na sredini krške prodoline nalaze se ostaci starokršćanske nekropole i složenog ranokršćanskog kompleksa dvojnih bazilika nepoznatog titulara.²¹²

Povijesna vrela i historiografija: Bilježeci stečke u imotskim selima, Lovre Katić je prvi u starokršćanskoj nekropoli u Cisti, 1935. godine otkrio, kako kaže, „jednu memoriju i crkvu iz VI. st.“²¹³ te ih odmah i zakopao. Istraživanja je proveo u ime društva "Bihać" a o rezultatima, javnost je izvijestio gotovo dva desetljeća kasnije i to stavljajući naglasak na stečke. Kako su njegove terenske zabilješke u međuvremenu izgubljene, a krajem XX. stoljeća se kod župnika don Pavla Mendića i skupine mještana, začela ideja o ponovnom otkrivanju spomenutih ostataka s ciljem konzervacije i prezentacije istih, po parcelama su traženi nalazi koji bi mogli ukazivati na postojanje arhitektonskog kompleksa, nakon čega su pod vodstvom Nenada Cambija provedena revizijska istraživanja na gotovo 1000 četvornih metara između listopada 1992. i svibnja 1999. godine, o čemu su preliminarni izvještaj 2000. godine objavili Ljubomir Gudelj, Dražen Maršić i Marijan Lozo.²¹⁴ Prije objave izvještaja, Nenad Cambi ih je uvrstio u pregled ranokršćanskih dvojnih crkava u Dalmaciji,²¹⁵ kao i Pascale Chevalier.²¹⁶ Istaknuto mjesto našle su i u katalogu Ljubomira Gudelja 2011. godine²¹⁷ te spomenu Tomislava Marasovića.²¹⁸

Arhitektura: Zbog konfiguracije terena, crkve podizane na ovom lokalitetu u nekoliko faza ponešto odstupaju od pravilne orijentacije, no unatoč tome nazivat ćemo ih sjeverna i južna. Na temeljima starije porušene longitudinalne bazilike²¹⁹ sa širokom polukružnom apsidom ojačanom dvama kontraforima, podignuta je nešto manja – jednobrodna crkva s polukružnom

²¹² Gudelj, Ljubomir; Maršić, Dražen; Lozo, Marijan. „Crkvine, Cista Velika Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992.-1999. godine“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 27 (2000): 115. – Marasović, Tomislav. op. cit., 2011. str. 87.

²¹³ Katić, Lovre. „Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 52, (1952): str. 267. – Katić, Lovre. „Stećci u Imotskoj krajini.“ *Starohrvatska prosvjeta* III, 3 (1954): str. 133.

²¹⁴ Iskopavanja je vršio splitski Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture. Gudelj, Ljubomir; Maršić, Dražen; Lozo, Marijan. op. cit. (2000): str. 116. i bilj.* na str. 117.

²¹⁵ Istraživanja u vrijeme predaje rukopisa 1999. godine još uvijek nisu bila dovršena, a rad je objavljen 2005. godine. Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 62.

²¹⁶ Chevalier, Pascale. op. cit., 1996., str. 241.-242.

²¹⁷ Gudelj, Ljubomir. Crkvine, Cista Velika: katalog izložbe. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011. – Gunjača, Zlatko. op. cit., 1985., str. 14-20.

²¹⁸ Marasović, Tomislav. op. cit., 2011. str. 87-88.

²¹⁹ T. Marasović pretpostavlja da je starija crkva bila trobrodna iako njezin unutarnji raspored nije poznat. Vidi u: Marasović, Tomislav. op. cit., 2011. str. 88.

apsidom koncentrično upisanom na mjesto apside ranije crkve. Južno od nje vidljiva je nešto manja crkva sa trikonhalnim završetkom čime su dobivene paralelno postavljene dvojne bazilike povezane narteksom sa ulazne strane.

Tehnika gradnje: *opus incertum*

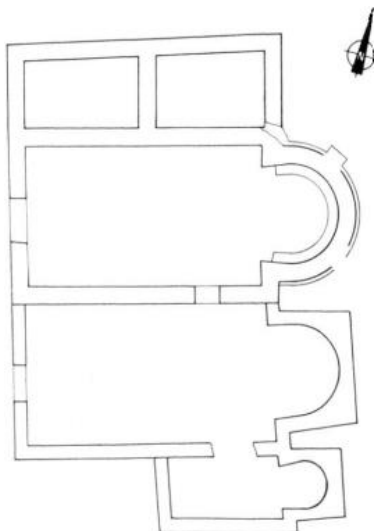
Dimenzije: Dužina južne crkve iznosi 14,70 metara, a širina 10 metara, dok pak dužina sjeverne crkve iznosi 6,7 metara, a širina 2,6 metara.

Liturgijske instalacije: Na lokalitetu su pronađeni mnogobrojni ulomci kamene plastike od kojih neki pripadaju plutejima, a na temelju krsnog zdenca određen je položaj krstionice koja nije sačuvana.

Stanje sačuvanosti: Objekt je izrazito lošem stanju.

Slijed izgradnje i datacija: Nije poznato.

2.3.6. Dvojne crkve u Polačama na Mljetu

Slika 17. Tlocrt dvojnih crkava u Polačama.

(Chevalier, P., 1995: Pl. LXIX)

Ime i položaj: Iza dubokog zaljeva Polače, na blagoj padini malog istoimenog naselja sa sjeverozapadne strane najjužnijeg velikog otoka istočne obale Jadrana - Mljeta, nalaze se značajni kasnoantički profani i sakralni ostaci koji nam između ostalog svjedoče o ranoj

kristijanizaciji tog otoka. Oko 150 metara zapadno od monumentalnih ruševina kasnoantičke palače *comesa* Pieriusa po kojoj je mjesto dobilo ime, nalaze se ostaci ranokršćanske crkve T-tlocrta, kolokvijalno nazvane zapadnom crkvom, dok se gotovo na jednakoj udaljenosti (oko 110 metara) istočno od palače nalaze ostaci ranokršćanskog sakralnog kompleksa dvojnih bazilika nepoznatih titulara, kolokvijalno nazvanih istočnom crkvom.²²⁰

Povijesna vrela i historiografija: Temeljnim povijesnim vrelom nakon kojeg je došlo do gradnje spomenutih objekata možemo smatrati Odoakarovu darovnicu otoka Mljeta dužnosniku Pieriusu iz 489. godine,²²¹ a kao pisanu potvrdu da je u kasnoantičko doba na tom otoku postojalo nekoliko crkava, možemo uzeti sačuvani dio dokumenta²²² kojeg je 1805. godine objavio Gaetano Marini te ga datirao u VI. stoljeće.²²³ Tokom dosadašnjih istraživanja, ranokršćanske crkve na otoku Mljetu otkrivene su jedino u Polačama. Ako je suditi po mišljenju Zdenka Brusića, one su služile ne samo za potrebe putnika i mornara, već su za njih i podizane.²²⁴ O njima nam, kako pišu Cvito Fisković i Branimir Gušić, osim sačuvanih ostataka svjedoči i grafički povijesni izvor – katastarska mapa iz 1837. godine. Ti autori spominju neku nepoznatu srušenu crkvu „s istočne strane palače na brijegu, gdje su Nodilove košare“²²⁵ koja nam svjedoči da su 1958. godine tamošnje dvojne bazilike još uvijek bile neistražene. Arheološka istraživanja ne samo te takozvane istočne crkve već i zapadne, kao i termalnog sklopa te utvrde, izvedena su sedamdesetih godina XX. stoljeća, a Dnevnik rada vodila je voditeljica istraživanja, Dubravka Beritić, zaposlenica tadašnjeg Dubrovačkog

²²⁰ Ostaci dvojnih bazilika udaljeni su oko 50 metara od puta koji vodi prema jezeru na čijem je otočiću podignuta romanička crkva benediktinaca. Vidi u: Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji: 4 korpus arhitekture: Južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*. Split: Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2013., str. 180. i 183.

²²¹ Ibid., str. 183.

²²² Autori koji pišu o povijesti kršćanstva te ostacima ranokršćanske arhitekture na otoku Mljetu, ne navode ovaj dokument.

²²³ Riječ je o oporuci osobe čije ime nije sačuvano, a koja strahujući za vlastitu dušu mijenja prijašnju oporuku ostavljajući sto solida za rasvjetu crkava na Mljetu ili pak svih onih crkava koje pripadaju istoj dijecezi. »IN NORIAMBERGA PRESSO CRISTOF. SCHEZJRL DE DEFERSDORFF.....
• Item praecipio ut im Imsula Melitense dentur per sstüm •••• luminaria per omnes Dei scás Ecclesias vel qui ad ipsam diocesen pertinent solidi centum & ad pauperes omnes in pd.« Cijeli sačuvani dio oporuke na latinskom jeziku koja uključuje ostavljачevu želju ili pak naredbu da se sto solida osigura i za utvde Salone te tamošnje crkve i siromahe vidi u: Marini, Gaetano. *I papiri diplomatici*. Roma: Nella Stamperia della Congregatione de Propaganda Fide., 1805., str. 121. – Oporuku je Dominik Mandić datirao u VII. stoljeće. Vidi u: Katić, Miroslav. „Castella qui sunt super civitatem Salonitanam“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111, 1 (2018): str. 250.

²²⁴ Brusić, Zdenko. „Starokršćanski sakralni objekti uz plovdbenu rutu istočnom obalom Jadrana“. *Diadora* 15 (1993): str. 231.

²²⁵ Četiri ruševine u Polačama se vide u svesku »Gomune Govegiari« sv. 181 list VI iz 1837. godine, u arhivu katastarskih mapa u Splitu. Fisković, Cvito; Gušić, Branimir. *Otok Mljet: naš novi nacionalni spomenik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1958., u bilj. 55. na str. 42.

Zavoda za zaštitu spomenika.²²⁶ Niti 1977. godine nije se sa sigurnošću znalo je li istočna crkva dvojna, o čemu nam svjedoči zapis Igora Fiskovića objavljen 1980. godine.²²⁷ Isti je autor, po prvi put 1988. godine,²²⁸ objavio tlocrt s tumačenjem razvojnih faza dvojne bazilike koji uključuje i srednjovjekovna preuređenja, a već naredne godine, Marie Pascale Flèche-Morgues i Pascale Chevalier, vršeći nova arheološka istraživanja otkrile su dva aneksa sa sjeverne strane crkve.²²⁹ Obzirom da su oni bili dio izvornog izgleda dvojne bazilike, odnosno njezine ranokršćanske faze, Chevalier je za potrebe svojih pregleda ranokršćanske arhitekture u provinciji Dalmaciji, prva objavila tlocrt koji odgovara njihovom tadašnjem izgledu.²³⁰ U recentnije vrijeme ove dvojne crkve spominju i Nenad Cambi,²³¹ Jakov Vučić²³² te Željko Peković.²³³

Arhitektura: Dvojne crkve činile su dvije jednobrodne crkve. Sjeverna crkva je imala potkovastu apsidu sa istočne strane te dva aneksa na sjevernom perimetralnom zidu, dok je pak južna crkva imala polukružnu apsidu sa istočne strane i to upisanu u trapezoidni zidani blok te manju prostoriju koja je također završavala apsidom upisanom u zid. U obje crkve ulaz je bio smješten sa zapadne strane. Crkve nisu bile u potpunosti odijeljene jedna od druge, budući da se komunikacija među njima mogla odvijati kroz vrata na zajedničkom zidu.

Tehnika gradnje: Zidovi su rađeni tehnikom *opus incertum*.

Dimenzije: Ukupna dužina crkava iznosila je 13,30 metara, a ukupna širina 18,10 metara.

²²⁶ Fisković, Igor. „Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju“. U: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ur. Željko Rapanić, Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1988., u bilj. 44. na str. 207. – Katić, Miroslav. „Kasnoantička utvrda Kaštio u Polačama na otoku Mljetu“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 50 (2023): 34.

²²⁷ »Od arheologije se, dakle, očekuje razjašnjenje da li tu leži nekakva dvojna crkva ili slična obredna građevina...« Fisković, Igor. „O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja“. U: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, ur. Ivo Maroević; Željko Rapanić, Split: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1980., str. 239.

²²⁸ Fisković, Igor. op. cit., 1988., str. 201. – Fisković, Igor. „Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13/14 (1996-1997): str. 70-73.

²²⁹ Marasović, Tomislav. op. cit., 2013., str. 184.

²³⁰ Chevalier, Pascale. op. cit., 1995., str. 106., tabla PI. LVIII – Chevalier, Pascale. „Les églises doubles de Dalmatie et Bosnie-Herzégovine“. *Antiquité Tardive* 4 (1996): str. 151-153.

²³¹ Cambi, Nenad. op. cit., 2005. str. 117.

²³² Vučić, Jakov. Topografija Naronitanske biskupije. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2012., str. 162.

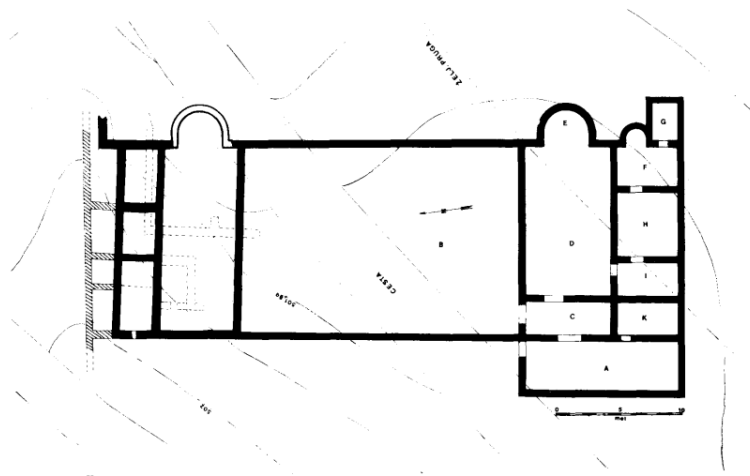
²³³ Peković, Željko. „The Late Antique Imperial Palace in Polače on the Island of Mljet“. U: *Aspice hunc opus mirum - zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića*, ur. Ivan Josipović; Miljenko Jurković, Zadar; Zagreb; Motovun: Sveučilište u Zadru; Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (MICKAS), 2020., u bilj. 27. na str. 117.

Liturgijske instalacije: U unutrašnjosti apside sjeverne crkve otkrivena je dozidana klupa za kler,²³⁴ a nisu pronađeni čak ni tragovi krstioničkog zdenca.

Stanje sačuvanosti: Danas su na mjestu takozvane istočne crkve vidljivi ostaci dviju crkava. Južna ranokršćanska crkva je već u razdoblju srednjega vijeka porušena do te mjere da su od nje ostali sačuvani samo temelji, dok je pak sjeverna ranokršćanska crkva u tom periodu adaptirana te je po svoj prilici, zahvaljujući srednjovjekovnoj uporabi do danas ostala sačuvana kao ruševina čiji zidovi mjestimice dosežu visinu od gotovo 3 metra.²³⁵

Slijed izgradnje i datacija: Ove dvojne bazilike nesumnjivo su ranokršćanskog porijekla te su građene sukcesivno. Prepoznate su dvije građevinske faze. Ranije je podignuta sjeverna jednobrodna crkva s potkovastom apsidom i aneksima uz sjeverni zid, a naknadno joj je uz južni zid pridodana južna crkva s memorijalnom kapelom. Starija crkva uvjetno se datira u V. stoljeće, a mlađa na temelju oblika apside u sredinu VI. stoljeća.²³⁶

2.3.7. Dvojne crkve u Turbetu

Slika 18. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Turbetu. Prema Bojanovskom. (Basler, Đ., 1972: 118)

Ime i položaj: Iako se na važnom rudarskom području uz glavni magistralni put Salona – Argentaria, u rimsko doba razvilo više naselja, od njih izdvajamo samo jedno veće naselje u

²³⁴ Chevalier, Pascale. op. cit., 1996, str. str. 457.

²³⁵ Peković, Željko. op. cit., u bilj. 27. na str. 117. – Vučić, Jakov. op. cit., str. 162.

²³⁶ Chevalier, Pascale. op. cit., 1996, str. str. 457-458.– Fisković, Igor. op. cit., (1996-1997): str. 70-71., 73. – Vučić, Jakov. op. cit., str. 162.

dolini rijeke Lašve iz koje se ispiralo zlato, a koje je Ivo Bojanovski pokušao poistovjetiti sa civitates *Bersellumom* iz Geografije Ravenskog anonima.²³⁷ Riječ je o Gornjem Turbetu u središnjoj Bosni, smještenom na lokalitetu Crkvina (Crkvište) u selu Varošluku,²³⁸ ispod planine Radalja, desno od ceste koja vodi u Jajce. Naime, i u njegovom se zapadnom dijelu, u blizini mosta na Lašvi, preciznije na lokalitetu Pašinac nazvanom po vrelu,²³⁹ nedaleko od mjesta gdje se cesta iz Turbeta razilazi prema Bogujnu i Karaulu,²⁴⁰ nalaze ostaci dvojne ranokršćanske bazilike nepoznatog titulara.

Povijesna vrela i historiografija: Ruševine starih objekata kojima narod nije davao nikakvog imena, a koje su tako zakopane činile brežuljak prekriven grmljem otkrili su u listopadu 1893. godine radnici radeći na izgradnji trase željezničke pruge od Lašve do Komara.²⁴¹ Na teren je vrlo brzo stigao Ćiro Truhelka, tadašnji kustos sarajevskog muzeja koji je uz veliku pomoć nadinženjera Višate vrlo brzo istražio dio lokaliteta koji se protezao uz buduću trasu željezničke pruge. Rezultate iskopavanja i skice, te tlocrt pronađene crkve koju danas nazivamo južnom objavio je 1893. godine,²⁴² a 1895. godine P. Aleksander Hoffer dao je neke primjedbe Truhelkinom prvom izvještaju.²⁴³ No, sam Truhelka iako osuđivan od kasnijih znanstvenika zbog navodne tvrdnje o potpunoj istraženosti terena, zapravo ne tvrdi da je u potpunosti istražio taj lokalitet,²⁴⁴ već izražava zadovoljstvo jer se ovaj lokalitet za razliku od brojnih neprijavljenih, neistraženih i trajno izgubljenih, mogao istražiti prije negoli je nešto na njemu sagrađeno, a povrh toga, on čak pretpostavlja da bi se sjeverno od dvaju pronađenih ogradnih zidova mogli nalaziti još neki značajniji arhitektonski ostaci koji se tada još uvijek nisu

²³⁷ Slipac, Marinko. „Arheološke crtice iz lašvanskog kraja“. *Hercegovina* 19 (2005): str. 244. – Za razliku od Ive Bojanovskog, Ćiro Truhelka je antičko naselje iz Malog Mošunja poistovjetio s *Bersellumom*. Vidi u: Škegro, Ante. „Travnički kraj u pretpovijesti i antici“. U: *Moja zemlja, moji ljudi: monografija župa novotravničkog kraja*, ur. Pavo Jurišić, Sarajevo - Novi Travnik: Vrhbosanska nadbiskupija i Travnički dekanat, 2003., str. 24. i 26.

²³⁸ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 116. – Škegro, Ante. op. cit., 2003., str. 26.

²³⁹ Mandić, Mihovil. op. cit., (1924): str. 87. – Maslić Fatima; Baner, Dragana. op. cit., str. 15.

²⁴⁰ Truhelka, Ćiro. op. cit. (1893): str. 695.

²⁴¹ Usporedi: Hoffer, P. Aleksander. op. cit.: str. 46-47. – Truhelka, Ćiro. „Iskopine u Dolini Lašve 1893“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 5 (1893): str. 695.

²⁴² Ć. Truhelka je uspio razabrati glavne forme građevine iako su radnici već do njegovog dolaska na dvije strane radeći prosjeke za prugu razrušili po komad vanjskog zida. Zaključio je da se zasigurno radi o jednobrodnoj kršćanskoj bazilici ranijeg doba s više prostorija, čija je dodatna vrijednost u tome što slični zeničkoj bazilici. Mandić, Mihovil. „op. cit.“: str. 88. – Truhelka, Ćiro. op. cit. (1893): str. 695-698.

²⁴³ Njegove primjedbe vidi u: Hoffer, P. Aleksander. „Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 7 (1895): str. 47-48.

²⁴⁴ »Kada se je gradila željeznica od Lašve do Komara, naigloše radnici na rimski podor, ali ovaj mogasmo ipak istražiti prije negoli su to mjesto radnici prekopali. Za kratko vrijeme mogasmo razabrati glavne forme te gragjevine (...) Ta bazilika imagaše dva predvorja: sa zapada bijaše jedno, koje zapremaše svu širinu zgrade, a sa sjevera drugi, prostrani dvor B. Trag ogradi ovoga dvora mogasmo još u duljini od 25 m opaziti, a odavde dalje čini se, da se je nanizao red zgrada, koje još za sada nijesu otkopane.« Truhelka, Ćiro. op. cit., (1893): str. 695-696.

iskopali. Nadalje, sa sigurnošću možemo tvrditi da nije pretpostavio da bi se tu mogla nalaziti još jedna crkva koja bi s onom pronađenom južnom tvorila dvojnu baziliku, budući da on samo tu južnu baziliku naziva dvostrukom bazilikom uočavajući na njezinom tlocrtu jednu glavnu širu baziliku i usporedno njoj jednu užu baziliku.²⁴⁵ A još je zanimljivije da ostali autori pišući o njoj, to nisu niti zamijetili ili su pak iz nekog sebi znanog razloga odlučili to ne spominjati. Za još jedan pronalazak na prostoru sjeverne crkve, 1894. ili pak 1918. godine, zaslužni su željeznički radnici.²⁴⁶ Budući da muzej tada nije imao dovoljno sredstava za izvođenje radova, u susret mu je u listopadu 1923. godine novčano pripomogla travnička općina, a nova, naknadna arheološka istraživanja, odnosno pokusna otkapanja na pet mjesta predvodio je Mihovil Mandić uz pomoć T. Grossmana. Rezultate tih istraživanja Mandić je objavio već naredne godine, a pri donošenju zaključaka uzeo je u obzir i sva prethodna istraživanja lokaliteta,²⁴⁷ dok je pak Truhelka 1931. godine, u obzir uzeo samo svoje nalaze.²⁴⁸ Kao slabo istraženu baziliku koja je prvo postala žrtvom izgradnje željeznice Travnik – Jajce, a potom izgradnje privatnih kuća, spominje ju Dimitrije Sergejevski.²⁴⁹ Niti 1966. godine, kako navodi Basler, „bazilika u *Varošluku* (Turbetu) kod Travnika nije iskopana u cjelini, niti su iz njenih ruševina dobiveni fragmenti ukrašene arhitekture, po čemu bi se mogla uzeti u obzir za razmatranje.“²⁵⁰ U monografiji objavljenj 1972. godine,²⁵¹ po prvi je put (?) javnosti prikazan najnoviji tlocrt crkve na kojem je ona nedvojbeno dvojna crkva sa interpoliranim unutarnjim

²⁴⁵ Opisujući dvostruke bazilike na području Bosne i Hercegovine, Truhelka nakon opisa Zeničke dvojne bazilike, za crkvu u Turbetu piše sljedeće: »U Gornjem Turbetu (*slika 5.*) kod Travnika bila je slična bazilika: jedna šira i usporedno uža, obje spojene sa zajedničkim predvorjem. Glavna bazilika imala je osim toga na ulazu n a r t e x, dočim je sporedna bila zidovima razdijeljena u četiri manje prostorije te je ona na dnu s apsidom spala na objem malešne kapelice. Nešto različan raspored bio je u bazilike u D u b r a v i n i (kotar Visoko *slika 6.*), ali je i ona bila dvostruka, samo što je apsida glavne bazilike u kasnije vrijeme razorena te se tu načinila masivna četvrtasta raka.« Opis se nalazi u: Truhelka, Ćiro. „Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 26 (1914): str. 223.

²⁴⁶ Radnici su ispod temelja bazilike našli na zlatni nakit u jednoj podzemnoj prostoriji od sedre, koja je poput kripte ili rake imala svod, a u čijem su stražnjem dijelu pronašli nešto nalik dvjema klupama. Usporedi: Hoffer, P. Aleksander. op. cit. (1895): str. 47. – Truhelka, Ćiro. op. cit., 1931., str. 122.

²⁴⁷ Budući da muzej nije imao dovoljno sredstava za izvođenje radova, u susret mu je u listopadu 1923. godine novčano pripomogla travnička općina. M. Mandić na temelju prethodnih istraživanja tvrdi da je tu najprije u doba cara Trajana bila rimska zgrada koja je u rano doba kršćanstva pretvorena u samostan s crkvicom pod kojom su tokom istraživanja pronašli tri presvođene grobnice. Vidi u: Mandić, Mihovil. op. cit. (1924): str. 88. i 90.

²⁴⁸ Uočivši njezinu sličnost u rasporedu prostorija sa crkvom u Majdanu kod Varcar-Vakufa, Ć. Truhelka je promijenio vlastito tumačenje tih prostorija. Truhelka, Ćiro. op. cit., 1931., str. 119-122.

²⁴⁹ Istaknimo još i da je D. Sergejevski prvi uočio sličnost tamošnjeg prvog pronađenog mauzoleja sa hipogejem na području cijele Bosne sa mauzolejima E i L u salonitanskom Marusincu. Sergejevski, Dimitrije. „Kasno-antički mauzolej u Turbetu“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* n. s. 6 (1951): str. 135.

²⁵⁰ Basler, Đuro. „Kasnoantičko doba“. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast*, ur. Milosav Popadić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984., str. 348. I. izdanje ovog zbornika objavljeno je 1966. godine i naslovljeno *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*.

²⁵¹ Basler, Đuro. op. cit, 1972., str. 118.

dvorištem, *paradisusom*.²⁵² Unatoč vođenju arheološke dokumentacije u kojoj je vidljiv tok i redosljed izvođenja arheoloških i konzervatorskih radova 1970. godine, Ivo Bojanovski nije sam objavio rezultate arheoloških istraživanja i konzervatorskih radova iz 1970. godine, već je to učinila Ajla Sejfuli nakon nešto više od četiri desetljeća.²⁵³ Budući da je ta bazilika zaštićena 12. 5. 1969. godine rješenjem Zavoda za kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe Bosne i Hercegovine te je upisana u Registar zaštićenih nepokretnih spomenika kulture Bosne i Hercegovine,²⁵⁴ posve je jasno da tada nije mogla biti zaštićena kao dvojna bazilika, već samo kao bazilika (danas znana kao južna). U svom katalogu 1995. godine, Pascale Chevalier dala je uvid u oba do tada poznata tlocrta te bazilike.²⁵⁵ Truhelkin tlocrt bazilike s presvođenim grobom u svojoj monografiji prikazuje Veljko Paškvalin,²⁵⁶ a o njoj u kratko piše i Ante Škegro prilažući Bojanovskijev tlocrt dvojne bazilike.²⁵⁷ Nakon što je proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine,²⁵⁸ o njoj u kratko pišu i Nenad Cambi²⁵⁹ i Vicko Kapitanović.²⁶⁰ Uvid u postojeće stanje dijela njezinih još uvijek vidljivih ostataka izvršio je stručni tim Zavičajnog muzeja Travnik u sastavu diplomirane povjesničarke umjetnosti Fatime Maslić, arhitektice Sabine Maslić i arheologinje Ajle Sejfuli, 17.11.2012. godine,²⁶¹ a već naredne godine, Muzej je započeo sa obavljanjem arheoloških istraživanja te konzervacijom i restauracijom sačuvane sjeverne crkve.²⁶² O kompleksu su u kratko pisali i Edin Veletovac²⁶³ te Maja Soldo,²⁶⁴ a istraživanja su nastavljena 2016. godine. Dvije godine poslije, arheologija

²⁵² Snimanje novootkopanog dijela sjeverno od južne crkve, koji se odnosi na paradisus i sjevernu crkvu, također slučajno otkrivene nakon što je preko njih trasirana magistralna cesta obavio je A. Ninković 18.6.1970. godine. Vidi u: Škegro, Ante. op. cit., 2003., str. 35.

²⁵³ Dnevnik rada kojeg je u sklopu arheoloških i konzervatorskih radova vođenih na bazilici Turbe vodio Ivo Bojanovski 1970. godine, po prvi put u cijelosti objavljuje arheologinja Ajla Sejfuli u publikaciji *Naše starine*. Dnevnik je preuzela u cijelosti iz *Investicionog programa konzerviranja kasnoantičke bazilike u Turbetu 1970. g.* Brojne zanimljivosti u njemu poput informacije o čitanju Truhelkinog te Mandićevog izvještaja o istraživanju (južnog) objekta na samom lokalitetu drugog dana izvođenja radova, nedostatku materijala potrebnog za vršenje konzervatorskih radova, slabim radnicima zbog kojih je istraživanje napredovalo sporije od očekivanog, pročitajte u: Sejfuli, Ajla. *Kasnoantička bazilika u Varošluku (Turbe)*. *Naše Starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika XXII* (2013): str. 16-19.

²⁵⁴ Sejfuli, Ajla. op. cit: str. 22.

²⁵⁵ Chevalier, Pascale. op. cit., 1996., Pl. LII

²⁵⁶ Paškvalin, Veljko. op. cit., 2003., str. 13., 94., 299.

²⁵⁷ Škegro, Ante. op. cit., 2003., str. 26-27., 33-35.

²⁵⁸ Sejfuli, Ajla (ur.). *Kasnoantička bazilika u Turbetu*. Nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine (katalog). Travnik: Zavičajni muzej u Travniku, 2018., str. 5.

²⁵⁹ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 63.

²⁶⁰ Kapitanović, Vicko. op. cit., str. 180.

²⁶¹ Sejfuli, Ajla. op. cit. (2013): str. 22-23.

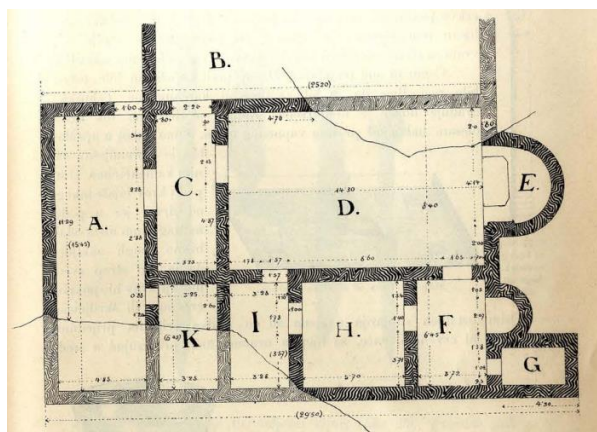
²⁶² Sejfuli, Ajla (ur.). op. cit., 2018., str. 5.

²⁶³ Veletovac, Edin. „Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini“. U: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XVII/3, ur. Esad Kurtović, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2014, str. 283.

²⁶⁴ Soldo, Maja *Basilicae Geminae – Bosna i Hercegovina*. *Hrvatska misao: časopis za umjetnosti znanost* 1 (2014): str. 20-22.

Ajla Sejfuli, objavila je katalog *Kasnoantička bazilika u Turbetu*²⁶⁵ u kojem ne spominje nastavak istraživanja, pa niti nova saznanja do kojih su došli.

Arhitektura: Iako se danas na temelju postojećeg stanja uopće ne bi reklo da je riječ o zaista velikoj dvojnoj bazilici, o tome nam ponajbolje svjedoči tlocrt iz 1970. godine na kojem se jasno vidi da je arhitektonski sklop bio sačinjen od dviju paralelnih bazilika odijeljenih odnosno povezanih velikim ograđenim praznim dvorištem, *paradisusom*. Iako tek neznatno uža od južne crkve, sjeverna longitudinalna jednobrodna crkva s polukružnom apsidom kakvu je imala i ona južna, zbog neimanja unutarnjeg narteksa doimala se znatno užom i longitudinalnijom. I ona je poput južne crkve imala pridodane prostorije uz jedan zid crkvenog broda, no za razliku od južne crkve, u sjevernoj crkvi te prostorije osim po manjem broju, razlikovale su se i po strani na koju su smještene.

Slika 19. Tlocrt južne crkve u Turbetu. Prema Truhelki. (Truhelka, Č., 1893: 696)

Tehnika gradnje: *Opus incertum*

Dimenzije: Širina južne bazilike iznosila je 16,65 metara, a dužina 29,50 metara. Dimenzije sjeverne bazilike nije moguće iznijeti.

Liturgijske instalacije: Izvan južne crkve, „na polju s južne strane“ tokom prvih arheoloških iskopavanja pronađen je oltar čiji su stupići i sama ploča bili izrađeni od bijeloga, lijepo izglađenog mramora. Na temelju pronađenog podziđa oltara od lapora, Ćiro Truhelka je 1893. godine zaključio o njegovom izvornom smještaju u velikoj crkvenoj apsidi. Isti je istraživač iste godine iznio pretpostavku o potencijalnom smještaju krstionice u (maloj) apsidi malene

²⁶⁵ Sejfuli, Ajla (ur.). op. cit., 2018., str. 1-14.

uske kapelice smještene u aneksu s južne strane crkve i na tlocrtu označene slovom F, uz koju se prema njemu potencijalno mogla nalaziti sakristija označena slovom G.²⁶⁶ Prvi autor koji se složio s tom pretpostavkom, bio je P. Aleksander Hoffer.²⁶⁷ Tu okruglu jamu, arheologinja Maja Soldo, interpretirala je kao okruglu piscinu.²⁶⁸ Čini se da njihovo mišljenje o tamošnjem smještaju baptisterija ne dijeli Đuro Basler, budući da on spominjući dimenzije te male apside niti ne spominje piscinu i baptisterij, ali nedvojbenim drži da je prostorija F bila u funkciji kapelice za službu mrtvima.²⁶⁹ Iako tu prostoriju F s apsidom na istočnoj strani smatra najvažnijom od čak pet prostorija smještenih u aneksu, Nenad Cambi ipak zaključuje da „nije jasno kakvu je imala funkciju.“²⁷⁰ Za razliku od sporne prostorije F, situacija u apsidi južne crkve znatno nam je jasnija, jer za naše mišljenje da je u njoj uz sami rub unutrašnjosti apside s crkvenim brodom, s dvama ravnim te dvama daljim zaobljenijim uglovima, prikazan oltar, točnije temeljna ploča koja je služila kao podziđe oltara, nalazimo potvrdu u citatu Truhelkinog članka: „Tek u prostranoj, 10 cm višoj apsidi nagjosmo u naboju izdubeno mjesto, gdje je stajalo podzigje oltara.“²⁷¹ Prikazujući presjek kroz oltarnu ploču, 1931. godine, istaknuo je da su u njezinim uglovima s donje strane uklesane „četvrtaste udubine za glavice stupaca, koji služe kao noge, a s gornje je strane čitava ploča slabo konveksno udubena, da se mrvice od sv. Euharistije ne bi prosipale.“²⁷² Jedino Ante Škegro navodi da je u toj crkvi pronađena i klupa za kler u apsidi,²⁷³ no ona nije prikazana na tlocrtu. Nadalje, izvan južne crkve, u jednoj od nadsvođenih grobnica, Mihovil Mandić je prilikom naknadnih arheoloških istraživanja pronašao tri fragmenta oltarnih stupića s bazom, izrađenih od muljike, te četiri fragmenta takvih stupića samo bez baze.²⁷⁴ U sjevernoj crkvi nisu pronađeni tragovi liturgijskog namještaja, ili pak bolje rečeno, ukoliko su i pronađeni nisu popisani ili su pak kroz ranija stoljeća odneseni s tog lokaliteta.

²⁶⁶ Truhelka, Ćiro. op. cit. (1893): str. 697-698.

²⁶⁷ »Dobro je naslućivao dr. Truhelka, da je prostorija F u slici 22. bila baptisterium, jerbo tik zida, što dijeli prostore F i M, na jug od vrata ili pram mostu, okrugla je jama kao za bunar. U vanjskom zidu i nasipu F i G bilo je kostiju i utaraka od sudova i staklenica.« Autor vjerojatno misli na prostoriju H (umjesto navedene M) koja se nalazi uz prostoriju F, budući da se ona nalazi na slici 22. u djelu na koje se poziva, a čiji je tlocrt prikazan i u ovom diplomskom radu. Hoffer, P. Aleksander. op. cit.: str. 47.

²⁶⁸ Soldo, Maja. op. cit.: str. 21.

²⁶⁹ Osim navedenog, za Baslera je neupitna i funkcija prostorije G koja je bila grobna komora kakva je pronađena i u Mogorjelu. Vidi u: Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 117.

²⁷⁰ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 63.

²⁷¹ Truhelka, Ćiro. op. cit. (1893): str. 697.

²⁷² Truhelka, Ćiro. op. cit., 1931., str. 121.

²⁷³ Škegro, Ante. op. cit., 2003., str. 33.

²⁷⁴ Mandić, Mihovil. op. cit.: str. 89-90.

Stanje sačuvanosti: Sjeverna bazilika nije sačuvana u cijelosti, ali se na temelju vidljivih ostataka može pretpostaviti da se je sa istočne strane ispod magistralne ceste nalazio dio njezine apside. Svi vidljivi ostaci tog sjevernog dijela, preko magistralne ceste, ostali su sačuvani prosječno od 0,50 metara do 0,90 metara i to ispod nivoa podnice.²⁷⁵ Za razliku od južne bazilike, sjeverna bazilika je konzervirana 1970. godine i na taj način zaštićena od daljnjeg propadanja. Tom prilikom, predviđeno je i obrađivanje, odnosno nasipanje površina između zidova kamenom sitneži, ali i ozelenjivanje pojedinih manjih površina, dok pak obrađivanje površina izvan zidova nije bilo predviđeno.²⁷⁶ U mjesecu studenom 1990. godine, arheolog Svetozar Pudarić, u cilju izrade programa zaštite lokaliteta Varošluk, izvršio je uvid u postojeće stanje i predložio direktnu akciju na zaštiti i očuvanju ne samo ostataka bazilike već i prostora oko nje koji bi se trebao formirati kao centralni gradski park te pješačka zona, dok bi se u najboljem slučaju magistralna cesta trebala dislocirati, čime bi se omogućilo cjelovito prezentiranje dvojne bazilike široj javnosti.²⁷⁷ No, njegov plan ipak do danas nije zaživio.

Slijed izgradnje i datacija: Datiranje ove dvojne bazilike nije jednostavno. Budući da je južna crkva podignuta na temeljima starije rimske građevine s hipokaustom koja datira još iz vremena cara Trajana, Ante Škegro je zaključio da bi ta „činjenica upućivala na pretpostavku da se ranokršćanska općina u ovom naselju organizirala i prije podizanja same crkve moguće i tijekom druge polovice 4. stoljeća.“²⁷⁸ Na temelju pronađenih predmeta u njoj, a posebice na temelju komada stakla rimskih posuda te svjetiljke od crvene ilovače s prikazom drveta u sredini okruženog stilističkim motivom za koje je Truhelka smatrao da su korišteni u tom obliku isključivo u kršćanskim crkvama ranijeg doba, južnu crkvu je datirao u IV. stoljeće.²⁷⁹ No, Edin Veletovac zaključuje da to ipak nisu dovoljno dobri dokazi da bi se isključivo na temelju njih datiralo građevinu. Stoga on, imajući u vidu da je kršćanstvo u zaleđu rimske provincije Dalmacije bilo najutjecajnije u V. stoljeću, kao njezino vrijeme gradnje predlaže upravo to stoljeće.²⁸⁰ S time se slažu i u Zavičajnom muzeju Travnik predlažući njezinu dataciju u kasno V. stoljeće, u vrijeme istočnogotske dominacije.²⁸¹ Ante Škegro drži da je njezino vanjsko predvorje bilo naknadno dograđeno, a da se po pitanju sjeverne crkve ne može sa sigurnošću reći niti kada niti u kojim je okolnostima podignuta.²⁸² Ivo Bojanovski još je za

²⁷⁵ Sejfuli, Ajla. op. cit. (2013): str. 16.

²⁷⁶ Sejfuli, Ajla., op. cit., str. 20.

²⁷⁷ Ibid., str. 22-23.

²⁷⁸ Škegro, Ante. op. cit., 2003., str. 33.

²⁷⁹ Truhelka, Ćiro. op. cit. (1893): str. 698-699.

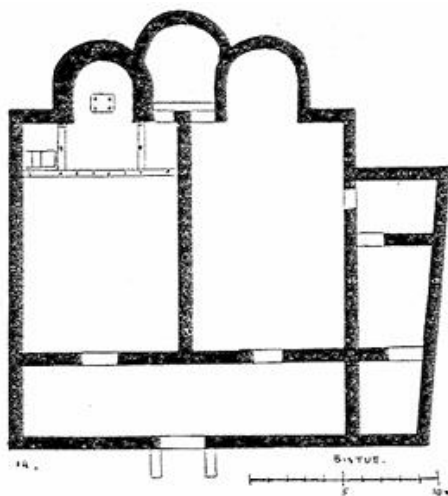
²⁸⁰ Veletovac, Edin. op. cit., str. 283.

²⁸¹ Maslić Fatima; Baner, op. cit., str. 16.

²⁸² Škegro, Ante. op. cit., 2003., str. 33, 35.

vrijeme arheoloških iskopavanja 1970. godine uočio dvije faze gradnje na prostoru sjeverne crkve i na temelju njih naredio konzervatorske radove kojima su te faze naglašene. U prvoj fazi zasigurno je podignuto ognjište koje je tokom tih radova ponovno i zakopano,²⁸³ a osim njega pronađeni su ostaci dvaju zidova starije građevine i kanalizacija. Upravo na tim temeljima, kasnije je sagrađena sjeverna bazilika.²⁸⁴

2.3.8. Dvojne crkve u Zenici

Slika 20. Tlocrt dvojnih crkava u Zenici.
(Truhelka, Ć., 1931: 132)

Ime i položaj: U zeničkom kraju izrazito povoljnog geografskog položaja kroz kojeg protječe rijeka Bosna, već se u predrimsko doba razvio jak autohtoni centar na osnovu kojeg se vrlo rano osnovalo urbano rimsko naselje. Poznato je da je u tom kraju u pagansko doba boravio *sacerdos* provincije Dalmacije i *Urbs Roma*, te da je tada po svoj prilici Zenica bila religijski centar, što je vjerojatno neke znanstvenike navelo na pomisao da je ona takvu ulogu imala i nakon uvođenja kršćanstva kao državne religije.²⁸⁵ Kako je u Bilimišću kod Zenice, u blizini ušća pritoka Babušice u rijeku Bosnu pronađena dvojna bazilika nepoznatog titulara,²⁸⁶ stariji arheolozi predvođeni Ćirom Truhelkom i Carlom Patschom, to su mjesto poistovjetili sa

²⁸³ Vidi u: Bojanovski, Ivo. „Dnevnik rada. Istraživačko-konzervatorski zahvat na kasnoantičkoj bazilici u Turbetu.“ U: Sejfuli, Ajla. „Kasnoantička bazilika u Varošluku (Turbe)“. *Naše Starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika XXII* (2013): str. 18, 19.

²⁸⁴ Sejfuli, Ajla. op cit. (2013): str. 15.

²⁸⁵ Veletovac, Edin. op. cit., str. 282.

²⁸⁶ Marasović, Tomislav. op.cit., 2013. str. 310.

putnom stanicom *Bistue nova*, poznatom s *Tabule Peutingeriane*, no nisu svi istraživači dijelili njihovo mišljenje.²⁸⁷

Povijesna vrela i historiografija: U kasnu jesen 1891. godine, uz desnu obalu rijeke Bosne, tokom poljskih radova na imanju Kaznenog zavoda, pronađeno je nekoliko ulomaka ispisanog kamena na osnovu kojih je zenički oficijal Czerny podnio prijavu nadležnima. Odmah se krenulo s iskopavanjima koja su dovršena na zimu. Na pronađenu dvojnu baziliku neobičnog oblika s predvorjem čiji je prvi tlocrt izradio Czerny, prvi je u arheološkoj literaturi, već 1892. godine, skrenuo pozornost Ćiro Truhelka objavivši članak o tom pronađenom objektu kojeg su nesumnjivo podigli Rimljani, a koji je u srednjem vijeku djelomično preuređen.²⁸⁸ U članku objavljenom 1895. godine, prvo ga je protumačio kao proizvod starohrvatske predromanike, a potom kao stilsku mješavinu nastalu pod starohrvatskim i langobardskim utjecajima.²⁸⁹ Da je Truhelka uistinu u ovoj crkvi ponovno vidio ranokršćansko zdanje svjedoči nam i njegov tekst iz 1931. godine u kojem ju nešto preciznije datira.²⁹⁰ Frapantan podatak o zatrpavanju lokaliteta na kojem se nalazila, te njegovom pretvaranju u oranicu nakon krčenja kamenja u zadnjim godinama XIX. stoljeća, iznosi Đuro Basler 1972. godine.²⁹¹ Upravo on pobija Truhelkinu tvrdnju o toj crkvi kao episkopalnoj bazilici dajući dva razloga.²⁹² O crkvi piše i 1984. godine,²⁹³ a tri godine poslije o njezinoj poligonalnoj ogradi.²⁹⁴ Pascale Chevalier ju uvrštava

²⁸⁷ Unatoč uvjerljivijim tezama koje su se javile nakon njih, mišljenje velikih istraživača, Truhelke i Patscha svoje mjesto i dalje nalazi i u suvremenoj enciklopedistici i historiografiji. Pregled raznih ubiciranja *Bistue nova* vidi u: Škegro, Ante. „Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja“. U: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo: Müller, 2008., str. 113-132.

²⁸⁸ Truhelka, Ćiro. op. cit. (1892): str. 340-349.

²⁸⁹ Marasović, Tomislav. op. cit., 2013. str. 310. – Truhelka, Ćiro. „Die Christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegovina“. *Römische Quartalschrift für christliche alterthumskunde und für kirchengeschichte*, br. 9 (1895): 197-215. – Na prostoru Europe, Truhelka s njom vidi sličnost samo u dvostrukoj crkvi sv. Udalricha i Afre u Augsburgu i to isključivo na temelju starih zapisa. Osim toga, tom prilikom ukazuje i na potencijalno postojanje dvojnih bazilika u Siriji. Truhelka, Ćiro. op. cit. (1914): str. 223.

²⁹⁰ Od dvojnih crkava koje spominje kao analogije, ovdje izdvajamo priču o nastanku već spomenute dvojne crkve u Augsburgu, zapisanu u *Catalogus Abbatum monasterii - nad grobom mučenice sv. Afre ubijene 303. godine*, tokom ranokršćanskog doba podignuta joj je bazilika, a u X. stoljeću južno od nje svoju grobnicu sagradio je biskup Uldarich kojem su iznad groba nakon njegove smrti, usporedno s Afrinom crkvom sagradili crkvu. Te dvije crkve se pod nazivom dvojne bazilike spominje već u XI. stoljeća. Sve analogije dvojnih crkava koje Truhelka spominje uz Zeničku crkvu vidi u: Truhelka, Ćiro. op. cit., 1931., str. 134-136.

²⁹¹ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 127. – Isti autor naredne godine objavljuje značajno djelo u kojem se između ostalog bavi i ovim zdanjem. Basler, Đuro. „Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske. Problem porijekla i starosti manihejske hereze u Bosni“. U: *Radovi sa simpozijuma srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, ur. Fikret Ibramhimpašić, Zenica: Muzej grada Zenice, 1973., str. 267-269.

²⁹² Jedan je taj da mu se crkva činila nešto mlađom od vremena održavanja crkvenih sabora u Saloni, a drugi je problem taj što u Bilimišću nisu otkriveni tragovi brojnih rimskih kuća, što bi značilo da se crkva nalazila na osami, što pak nije slučaj sa stolnicama biskupa. Osim toga, u pronađenim pločama oltarne ograde uočava značajke gnostičkog naučavanja. Basler, Đuro. op. cit., 1973., str. 267-271.

²⁹³ Basler, Đuro. op. cit. 1984., str. 343-348.

²⁹⁴ Basler, Đuro. „Poligonalna ograda iz bazilike u Zenici“. U: *U službi čovjeka: zbornik nadbiskupa dr. Frane Franića*, ur. Drago Šimundža, Split: Crkva u svijetu, 1987., str. 327-334.

u katalog ranokršćanske arhitekture,²⁹⁵ Nenad Cambi ju spominje pišući o dvojnim bazilikama,²⁹⁶ dok ju pak Veljko Paškvalin vođen Baslerovim zapisima o pronađenom liturgijskom namještaju, ne uvrštava u ranokršćanske bazilike s kraja IV. i početka V. stoljeća.²⁹⁷ Odbacivši mišljenja ostalih autora da je 1891. godine pronađena zenička dvojna bazilika, Ante Milošević je zaključio da tu ipak nije riječ o klasičnoj dvojnoj crkvi, već o crkvi koja je imala krstionicu s južne strane.²⁹⁸ Da je crkva nedvojbeno ranokršćanska drže: Vicko Kapitanović,²⁹⁹ Edin Veletovac,³⁰⁰ Maja Soldo³⁰¹ i Ante Škegro koji je obrazložio zašto ona nije mogla biti katedralna crkva iako ju neki autori drže takvom.³⁰² U svoj katalog ranosrednjovjekovnog sakralnog graditeljstva uvrštava ju Tomislav Marasović.³⁰³

Arhitektura: Arhitektonski kompleks jedinstvenog tlocrta činile su dvije jednobrodne crkve, jednakih dimenzija, oslonjene, odnosno odijeljene zajedničkim zidom. Obje bazilike sa istočne strane završavale sa po jednom dubokom polukružnom apsidom. Apsida južne crkve bila nešto šira i dublja od apsida sjeverne crkve, mada gledajući njihove vanjske zidove to ne bismo uočili jer su se nalazile na jednakoj udaljenosti kako od središnje apsida tako i od vanjskog zida narteksa. A njihova unutrašnja razlika savladana je različitom debljinom zida. Isturenija središnja, također polukružna apsida povezivala je apsida sjeverne i južne crkve, pa samim tim i same crkve, sa po jednim prolazom u svakoj od njih, postavljenim uz sami zajednički zid. Dakle, crkva je imala trikonhalni završetak. No, njezina unutrašnjost nije bila trobrodna. Crkve su osim sa istočne strane bile povezane i sa zapadne strane zajedničkim narteksom, a u njih su vodila po jedna simetrično postavljena vrata. U tri dograđene međusobno povezane prostorije s južne strane, moglo se izravno pristupiti iz južne bazilike i to samo u onu jugoistočnu silazeći niz tri stepenice zbog pada terena.

Tehnika gradnje: Zidovi su građeni karakterističnom tehnikom nepravilnog zidanja (*opus incertum*) lomljenog kamena koji se dosta neuredno na licu slagao u redove. Većinom je riječ o spolijama funeralne arhitekture III. – IV. stoljeća.³⁰⁴ Dvostruko lijevani pod u području

²⁹⁵ Chevalier, Pascale. op. cit., 1995., Pl. LIII

²⁹⁶ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 63.

²⁹⁷ Paškvalin, Veljko. op. cit. 2003., str. 52.

²⁹⁸ Milošević, Ante. „Je li crkva u crkva u Bilimišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina?“. *Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja*, 31 (2003): str. 254-263.

²⁹⁹ Kapitanović, Vicko. op. cit, str. 180-181.

³⁰⁰ Veletovac, Edin. op. cit., str. 282.

³⁰¹ Soldo, Maja. op. cit.: str.17-20.

³⁰² Škegro, Ante. op. cit., 2008., str. 112-132.

³⁰³ Marasović, Tomislav. op. cit., 2013. str. 310-315.

³⁰⁴ Ibid., str. 311. i 315. – Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 127.

narteksa bio je popločan pločama od škriljevca,³⁰⁵ a krovovi zasigurno prekriveni tegulama (pokrovnim crijepom).³⁰⁶

Dimenzije: Ukupna dužina objekta iznosi 24,10 metra, a širina 22,40 metara. Zbog blago nagnutog zemljišta, pod južne bazilike bio je za 0,50 metra niže od poda sjeverne bazilike.³⁰⁷

Liturgijske instalacije: U apsidi sjeverne crkve pronađena je kvadratična ploča (postolje za menzu) sa četiri udubine za stupove koja je služila kao temelj primitivnom oltaru.³⁰⁸ U sjevernom dijelu svetišta nalazilo se uzvišenje u visini dviju stepenica kojeg je Truhelka protumačio kao ambon, s čime se Basler nije složio. Mnogobrojni fragmenti kamenog namještaja među kojim je bilo i fragmenata katedre iz apside, stupova i pluteja, pronađeni su na jednoj hrpi u narteksu.³⁰⁹ Na temelju njih i *in situ* sačuvanih kamenih temelja ograde danas vidljivih jedino na tlocrtima, bilo je moguće rekonstruirati osnovni izgled oltarne ograde koja je na prostoru prezbiterija, ako je suditi po tlocrtu te njezinoj idealnoj rekonstrukciji, imala i po dvije poprečne ograde sa po dva simetrično postavljena stupa. U plutejima izrađenima u plitkom reljefu, Basler prvi uočava njihovu mističnu poruku: vjeru zasnovanu na dualističkom principu. Ističe da su pluteji oltarne ograde okružujući oltar, vjernicima predočavali osnove „nesumnjivo kršćanskog učenja, ali na način i sa likovnim elementima koji nisu uobičajeni u pravovjernoj crkvi.“³¹⁰ Iako krsni zdenac, pa samim tim ni krstionica tokom provedenih istraživanja nisu pronađeni, Ante Milošević smatra da se ona nalazila na prostoru južne crkve, odnosno da zenička dvojna bazilika uopće nije dvojna.³¹¹

Stanje sačuvanosti: Na lokalitetu koji je nakon završetka arheoloških istraživanja prvo pretvoren u oranicu,³¹² a potom u recentnije vrijeme i urbaniziran, više nema vidljivih ostataka dvojnih bazilika čiji su mnogobrojni pronađeni fragmenti kamene plastike pohranjeni u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.³¹³

³⁰⁵ Truhelka, Ćiro. op. cit. (1892): str. 341.

³⁰⁶ Milošević, Ante. op. cit., str. 255.

³⁰⁷ Izvorni tekst glasi: »Obje bazilike, od kojih je jedna C' zbog nagnutog ponešto zemljišta za 0.5 m dublje ležala, kao i gornji dio predvorja (B), imale su jak, dvostruko naljeven pod, a donji dio predvorja bio je pokriven pločama od škriljevca.« Truhelka, Ćiro. op. cit. (1892): str. 341.

³⁰⁸ Ibid., str. 342.

³⁰⁹ Stupovi za koje nije navedeno jesu li sastavljali ogradu, potaknuli su Truhelku na zaključak da se tu napravila kapela. Drugi razlog njihovog smještaja tamo možda je bio iz potrebe za rekonstrukcijom crkve nakon požara uslijed čega je sav namještaj odložen u sporednu prostoriju. Vidi u: Basler, Đuro. op. cit., 1972., str.128.

³¹⁰ Pluteji su bili ukrašeni motivima u kojima je on prepoznao naučavanje gnostika: dualistički nazori o porijeklu svijeta, o grijehu te putu spasenja. U navedenom djelo Basler opisuje četiri pluteja za koja smatra da mogli biti u građeni u pročelje oltarne ograde: Basler, Đuro. op. cit., 1973., str. 267-269.

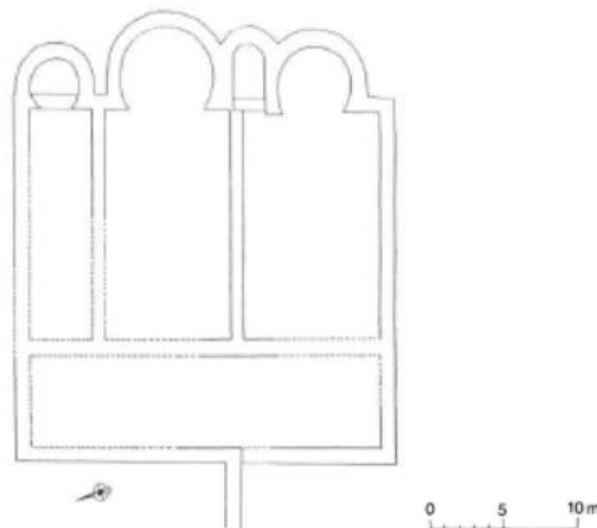
³¹¹ Milošević, Ante. op.cit. str. 254-263.

³¹² Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 127.

³¹³ Marasović, Tomislav. op. cit., 2013. str. 311.

Slijed izgradnje i datacija: Obzirom da su sjeverna i južna crkva imale zajednički narteks, Cambi je zaključio da su one građene istovremeno.³¹⁴ Datirati crkvu na kojoj su prva, a ujedno i jedina arheološka istraživanja provedena davne 1891. godine tim je teže jer se danas na njoj ne mogu provesti nova istraživanja, niti se mogu vidjeti njezini pronađeni ostaci. Ono na temelju čega možemo govoriti o njezinoj potencijalnoj dataciji su u prvom redu zapisi s kraja XIX. i početka XX. stoljeća koje brojni istraživači uzimaju kao polazišnu točku. Potraga za *Bistue nova* i njezin pokušaj lociranja u Zenicu otvorio je put ka tvrdnji da je ova crkva zasigurno postojala već u prvoj polovici VI. stoljeća, odnosno da je sagrađena tokom V. stoljeća.³¹⁵ Upravo u ta stoljeća većina autora i datira ovu crkvu, mada se u novije vrijeme ona datira u kraj VI. ili početak VII. stoljeća.³¹⁶ Kao dodatni argument za njezinu gradnju u ranokršćansko doba, autori uzimaju činjenicu da su joj krovovi bili pokriveni tegulama. Milošević ističe da su tegule i u ranom srednjem vijeku korištene za pokrivanje krovova, a osim toga on ukazuje i na vanjsku trikonhalnost građevine koja se inače javlja u ranokarolinško doba.³¹⁷ No, trikonhalne apside nalazimo i na nekim ranokršćanskim objektima. Prijer za to bila bi bazilika u Cimu kod Mostara.

2.3.9. Dvojne crkve u Jabuci

Slika 21. Tlocrt dvojnih crkava u Jabuci.
(Chevalier, P., 1995:)

³¹⁴ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 63.

³¹⁵ Marasović, Tomislav. op. cit., 2013. str. 315.

³¹⁶ Škegro, Ante. op. cit., 2008., str. 112.

³¹⁷ Milošević, Ante. op. cit.: str. 184, 254.

Ime i položaj: Ostaci dvojnih ranokršćanskih bazilika nepoznatog titulara čiji točan položaj danas nije poznat, otkriveni su u selu Jabuka kroz koje prolazi Drinin³¹⁸ lijevi pritok - rijeka Kolina.

Povijesna vrela i historiografija: Đuro Basler je 1993. godine bez ikakvih drugih pojedinosti objavio samo tlocrt crkve koji su preuzeli Pascale Chevalier i Nenad Cambi.³¹⁹

Arhitektura: Kompleks se sastojao od dvije gotovo jednake jednobrodne crkve koje su dijelile zajednički zid. Sa zapadne strane bile su povezane nartekсом, dok su pak sa istočne strane završavale potkovastim apsidama različitih širina i dubina, pa je tako apsida sjeverne crkve bila nešto veća od apside južne, a među apsidama našao se omanji apsidalni prostor nalik onome u primjeru iz Zenice. Uz sjevernu crkvu nalazio se uski longitudinalni prostor koji je s crkvama dijelio narteks te završavao s apsidom sa istočne strane

Tehnika gradnje: Nije nam poznata.³²⁰

Dimenzije: Ukupna širina obje crkve iznosila je 17,30 metara dok im je duljina (uključujući apside) iznosila 19 metara.

Liturgijske instalacije: Nije poznato jesu li očuvane.

Stanje sačuvanosti: Kompleks je po svoj prilici zasut zemljom nakon pronalaska.

Slijed izgradnje i datacija: Obzirom da uopće nema pisanih zapisa o njezinom pronalasku i potencijalnoj dataciji, a nije nam poznata niti točna lokacije crkve da bi se na tom mjestu provela nova istraživanja, nije jasno je li kompleks rađen istovremeno. No, zbog zajedničkog narteksa dviju crkava, Cambi smatra da bi to mogao biti slučaj.³²¹

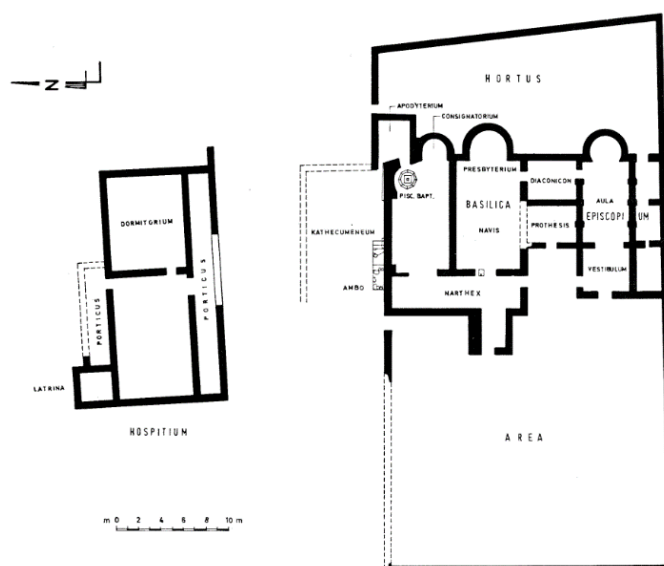
³¹⁸ Rijeka Drina bila je nekadašnja prirodna granica između Zapadnog i Istočnog rimskog Carstva.

³¹⁹ Vidi u: Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 63. – Chevalier, Pascale. op. cit., 1995., str. 341., tab. LIII-LIV.

³²⁰ Iako nam nije poznata, sudeći prema tehnikama gradnje ostalih dvojnih crkava u rimskoj provinciji Dalmaciji, vrlo je vjerojatno riječ o *opus incertumu*.

³²¹ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 63.

2.3.10. Dvojne crkve u Žitomislicima

Slika 22. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Žitomislicima.
(Basler, Đ., 1984: 328)

Ime i položaj: U zaleđu nekadašnje rimske provincije Dalmacije, na području zapadne Hercegovine, u blizini Mostara, na lijevoj obali Neretve,³²² u selu Žitomislici koje je prema mišljenju Đure Baslera bilo sjedište Sarsentenske biskupije s čime se ne slažu Ivica Puljić i Ante Škegro,³²³ nalaze se u sklopu naselja uz rubove manjih polja³²⁴ lokaliteta Crkvine otkopane ruševine stambenog sklopa i starokršćanskih crkava još uvijek nepoznatih titulara pored kojih se u srednjem vijeku formiralo groblje o čemu svjedoče mnogobrojni stećci.³²⁵

Povijesna vrela i historiografija: Već krajem XIX. stoljeća kaluđeri obližnjeg manastira u Žitomislicima nestručno su vršili iskopavanja³²⁶ i to uglavnom nad centralnim dijelom objekta za kojeg se dosta kasnije otkrilo da je riječ o crkvi, i to sjevernoj. Prvi stručnjak koji je obilazeći taj lokalitet 1962. godine pretpostavio da bi se tu mogla nalaziti ranokršćanska crkva, bio je viši kustos Zemaljskog muzeja, arheolog Veljko Paškvalin koji ga nije istraživao,³²⁷ ali je nekoliko dana bio savjetnik tokom sistemskog arheološkog iskopavanja i istraživanja koje je

³²² Budući da je u rimsko doba promet tekao desnom obalom Neretve, ovaj sakralni kompleks nalazio se u relativno pustom kraju. Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 134.

³²³ Puljić, Ivica; Škegro, Ante. „Sarsenterska biskupija“. *Povijesni prilozi* 25, 30 (2006): str. 39.

³²⁴ Vučić, Jakov. op. cit. str. 287.

³²⁵ Anđelić, Tomo. „Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara“. U: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, ur. Ivo Maroević; Željko Rapanić, Split: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1980., str. 262-263.

³²⁶ Anđelić, Tomo. op. cit.(1978): str. 637.

³²⁷ Anđelić, Tomo. op. cit., 1980., str. 262. – Vučić, Jakov. op. cit. str. 55.

započelo 1970. godine, no zbog nedostatka financijskih sredstava, ono nije iste godine i završeno. Radove je izvodio kustos Muzeja Hercegovine u Mostaru, Tomislav Anđelić uz pomoć višeg kustosa Zemaljskog muzeja, Pave Anđelića, ali i preparatora Muzeja iz Mostara, S. Janjića.³²⁸ Dok su radovi na iskopavanju još uvijek bili u toku, crkvu je u svoju monografiju tiskanu godinu dana prije završetka Anđelićevih istraživanja uvrstio Đuro Basler.³²⁹ Nakon završetka konzervatorskih radova 1973. godine,³³⁰ o otkrivenim arhitektonskim ostacima kasnoantičkog građevinskog kompleksa sačinjenog od dvojnih bazilika, ogradnog zida te stambenog sklopa koji upućuju na postojanje samostanske zajednice,³³¹ najviše je pisao sam istraživač, Tomislav Anđelić koji je 1971. godine iznio dimenzije dvojne bazilike³³² uništene u požaru, a njezin cjeloviti opis i snimke tlocrta objelodanio po prvi put 1978. godine,³³³ a potom i 1980. godine.³³⁴ O ovim crkvama pisali su i: Đ. Basler,³³⁵ Nenad Cambi,³³⁶ Ivanka Ribarević Nikolić,³³⁷ Pascale Chevalier,³³⁸ Veljko Paškvalin,³³⁹ Vicko Kapitanović.³⁴⁰ U doktorskom radu 2012. godine, Jakov Vučić izričito navodi da je riječ o cjelovito istraženoj dvojnoj ranokršćanskoj crkvi.³⁴¹ No, Svetlana Popović, autorica koju i sam J. Vučić parafrazira u svom radu, već 1999. godine uočava jedan neistraženi aspekt monaških zajednica koji se tiče pitanja funkcije stambene zgrade koju nemaju svi kompleksi, ali ju ima ovaj, a koji bi mogao biti razriješen jedino novim arheološkim istraživanjima.³⁴² Slobodan Ćurčić također zauzima stav da se rezultati već arheološki istraženog područja ne mogu smatrati konačnima, jer istraživanja poduzeta u budućnosti gotovo uvijek mogu dovesti do nekih novih i znatno

³²⁸ Anđelić, Tomislav. „Žitomislić, Mostar – kasnoantička bazilika“. *Arheološki pregled* 13 (1971): str. 74-75. Autor je priložio i dvije fotografije pronađene kamene plastike u tabli XLVIII

³²⁹ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 134.

³³⁰ Anđelić, Tomo. op. cit., 1980., str. 263.

³³¹ U prilog tvrdnji da se tu nalazila samostanska zajednica ide i njezina usamljenost. Naime, u njezinoj blizini nisu otkriveni istovremeni slični objekti. Vidi u: Anđelić, Tomo. op. cit. (1978): str. 638. – Paškvalin, Veljko. „Područje Mostara u antičkom i kasnoantičkom dobu do dolaska Hrvata“. *Hercegovina*. 4-5, 12-13 (1999)., str. 81.

³³² Anđelić, Tomislav. op. cit.(1971): str. 75.

³³³ Ova dvojna bazilika je kako smatra njezin istraživač, školski primjer dvojne bazilike koja nema direktnih analogija. Vidi u: Anđelić, Tomo. op. cit. (1978a): 293-330. – Anđelić, Tomo. op. cit. (1978): str. 629-640.

³³⁴ Anđelić, Tomo. op. cit. 1980., str. 257-266. – Vučić, Jakov. op. cit., str. 55.

³³⁵ Jedna od ovih dvojnih crkava je kako smatra Đ. Basler, svojevremeno bila biskupska rezidencija. Basler, Đuro. op. cit., 1990., str. 101-102.

³³⁶ Cambi, Nenad. „Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 1, 24 (1985): str. 42. – Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 62.

³³⁷ Ribarević Nikolić, Nikolić. op. cit.1998. str. 700-702.

³³⁸ Chevalier, Pascale. op. cit., 1995., tabla PI. LXII

³³⁹ Paškvalin, Veljko. op. cit. (1999): str. 81. – Paškvalin, Veljko. op. cit., 2003., str. 52.

³⁴⁰ Kapitanović, Vicko. op. cit., str. 178.

³⁴¹ Vučić, Jakov. op. cit.. str. 132.

³⁴² Popović, Svetlana. „Prolegomenato Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture“ . *Starinar* 49 (1999): str. 139.

drukčijih saznanja.³⁴³ Uvid u najosnovnije podatke o ovim geminama ne donoseći prikaz tlocrta daje i Edin Veletovac,³⁴⁴ dok pak Maja Soldo donosi nešto opširniji prikaz svih dvojnih bazilika na području Bosne i Hercegovine zajedno sa njihovim tlocrtima te fotografijama fragmenata kamene plastike koja im je pripadala.³⁴⁵ Na problem otežanog proučavanja zaštite tog arheološkog područja jer njegov istraživač nikada nije objavio dokumentaciju o provedenim konzervatorskim zahvatima, a povrh svega ona je čak nepovratno stradala u ratu, ukazuje Valerija Soldo Rešetar.³⁴⁶

Arhitektura: Crkve su sa ulazne zapadne i začeljne istočne strane imale ograđena dvorišta. Istočno ograđeno dvorište imalo je nepravilan oblik te je bilo znatno manje od zapadnog pravokutnog. Isključivo iz tog istočnog dvorišta moglo se pristupiti u tri uske međusobno povezane prostorije u nizu smještene uz južni zid crkvenog broda južne longitudinalne jednobrodne crkve koja je sa istočne strane završavala širokom potkovastom apsidom. U tu se crkvu pristupalo preko zasebnog gotovo pravilnog kvadratnog narteksa smještenog sa zapadne strane. Sami narteks imao je dva ulaza, po jedan smješten sa zapadne, odnosno sjeverne strane. Onaj smješten južnije vodio je u longitudinalnu jednobrodnu crkvu nešto šireg broda, koja je sa zapadne strane završavala nešto dubljom polukružnom apsidom, dok su pak sjevernija vrata vodila u od te crkve u potpunosti odijeljenu, susjednu neznatno užu longitudinalnu prostoriju u kojoj je bio smješten kružni oktogonalni krsni zdenac, a koja je također završavala polukružnom apsidom. Između sjeverne i južne crkve nalazile su se dvije prostorije, prothezis i diaconicon, od kojih je diaconicon ujedno služio i kao komunikacija među tim crkvama.

Tehnika gradnje: Zidovi dvojne bazilike dosta su pravilno izvedeni tehnikom *opus incertum* slaganjem lomljenog, blago pritesanog kamena u redove, uz primjenu organskog vezivnog materijala, vapnenog maltera,³⁴⁷ zbog čega je Tomislav Anđelić stekao dojam da su prilikom njezine gradnje upotrebljavani određeni građevinski instrumenti. Budući da su prilikom istraživanja pronađeni mnogobrojni ostaci rimske krovne cigle, neupitnim se drži da je bila pokrivena crijepom.³⁴⁸

Dimenzije: Ukupna dužina dvojne bazilike iznosi 17 metara, a ukupna širina oko 22,60 metara.

³⁴³ Episkopalni kompleks u Žitomislićima, S. Čurčić opisuje kao jedan od reprezentativnijih čije su dimenzije usporedive sa kompleksom Romuliana u Gamzigradu. Čurčić, Slobodan. op. cit., str. 142., 144-145.

³⁴⁴ Veletovac, Edin. op. cit., str. 292.

³⁴⁵ Soldo, Maja. op. cit., str. 15-17.

³⁴⁶ Soldo Rešetar, Valerija. „Zanemareni spomenici. Problem zaštite ranokršćanskoga nasljeđa na području Mostara“. *BILTEN Društva povjesničara umjetnosti Hercegovine* 1/16, 11 (2016): str. 16-17.

³⁴⁷ Anđelić, Tomo. op. cit. (1978): 295. – Anđelić, Tomo. op. cit., 1980., str. 263. – Soldo, Maja. op. cit., str. 15.

³⁴⁸ Anđelić, Tomo. op. cit. (1978): str. 636.

Liturgijske instalacije: Zbog velike oštećenosti fragmenata kamene plastike s raznovrsnom ornamentikom, teško je sa sigurnošću reći čemu je ona pripadala, no pretpostavlja se da je većina fragmenata potencijalnih stupova i pluteja pripadala oltarnoj ogradi.³⁴⁹ Isto tako, pretpostavlja se da je *in situ* sačuvan kamen muljike u desnom kutu apside sjeverne crkve, ostatak konstrukcije oltarne ograde. Iako oktogonalni okvir ukopanog krsnog zdenca u baptisteriju nije sačuvan, sačuvan je njegov otisak u žbuci koji svjedoči o njegovom obliku.³⁵⁰ U južnoj crkvi koja je sudeći po grobnim nalazima imala cemeterijalnu funkciju,³⁵¹ za razliku od sjeverne kongregacijske u kojoj se između ostalog obavljao i obred krštenja, nisu pronađeni ostaci liturgijskog namještaja.

Stanje sačuvanosti: Od dvojnih bazilika pored kojih se s južne strane tokom srednjeg vijeka formiralo groblje, ostali su sačuvani konzervirani slojevi zida do 0,9 metara visine koji omogućuju uvid u cjeloviti tlocrt tih objekata.³⁵² Iako je 2004. godine ovo arheološko područje upisano na Listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, ono nije održavano pa je zaraslo u raslinje, a osim toga nije niti putokazima označeno pa ga nije lako pronaći.³⁵³

Slijed izgradnje i datacija: Pokušaj datacije ove dvojne bazilike otežan je nedostatkom nalaza kakvi se inače pronalaze uz ranokršćanske bazilike. Naime, tokom iskopavanja nije pronađen rimski novac, kao niti grobnice na svod, niti su otkriveni natpisi. Stoga ju Tomislav Anđelić samo okvirno na temelju njezinog tlocrta te pronađenih kamenih ulomaka, datira u V. odnosno VI. stoljeće.³⁵⁴ Zbog primjene organskog vezivnog materijala, vapnenog maltera, zaključio je da su obje crkve rađene istovremeno, izuzev dogradnji južne crkve koje sežu sve do južnog ogradnog zida. Za razliku od njega, na temelju pomnog promatranja tad već konzerviranih zidova i samih odnosa u arhitekturi, Ivanka Ribarević Nikolić došla je do zaključka da te crkve nisu sagrađene istovremeno već da sjeverna crkva kojoj je u prvoj polovini VI. stoljeća dodan aneks iz liturgijskih potreba, prethodi južnoj crkvi koja ima pilastre.³⁵⁵ Nenad Cambi također smatra da je ta dvojna crkva građena u fazama. U prvoj fazi sagrađena je sjeverna crkva koja se sastojala od „jednostavne longitudinalne crkve s narteksom i baptisterija s osmerokutnom

³⁴⁹ Usporedi: Ibid., str. 294-295. – Soldo, Maja. op. cit.: str. 16.

³⁵⁰ Usporedi: Anđelić, Tomo. „Kasnoantička dvojna bazilika (bazilika geminata) u Žitomislčićima kod Mostara“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine n. s. 32* (1978): 294-295. – Soldo, Maja. „op. cit.: str. 16.

³⁵¹ Ćurčić, Slobodan. op. cit., str. 144.

³⁵² Vučić, Jakov. op. cit. str. 133.

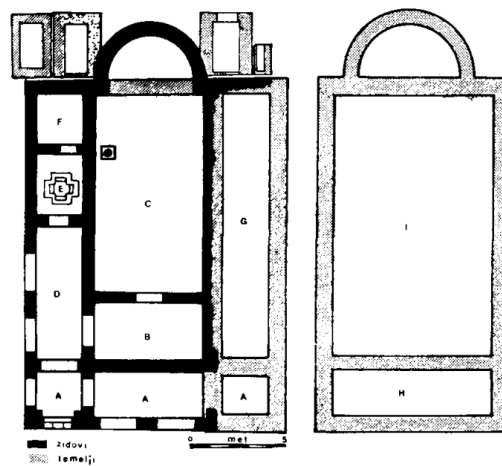
³⁵³ Soldo Rešetar, Valerija. „Zanemareni spomenici. Problem zaštite ranokršćanskoga nasljeđa na području Mostara“. *BILTEN Društva povjesničara umjetnosti Hercegovine 1/16* (11) 2016. str. 16-17.

³⁵⁴ Anđelić, Tomo. op. cit. (1978): str. 638. – Anđelić, Tomo. op. cit., 1980., str. 264.

³⁵⁵ Usporedi: Vučić, Jakov. op. cit., str. 135. – Ribarević Nikolić, Ivanka. op. cit., 1998. str. 700-702.

piscinom³⁵⁶ koji je u drugoj fazi gradnje dobio apside, a tada je sagrađena i južna crkva nešto manjih gabarita s predvorjem. S time se zasigurno ne slaže Maja Soldo koja kaže da nas na njihovu istovremenu gradnju upućuje vezanost južne crkve za sjevernu,³⁵⁷ odnosno njihova međusobna povezanost. Jakov Vučić skloniji je Anđelićevoj dataciji crkve nego li Ribarević Nikolićevoj, budući da je Anđelić kao istraživač imao priliku sagledati cjelokupnu situaciju prije izvođenja konzervatorskih radova.³⁵⁸

2.3.11. Dvojne crkve u Mogorjelu

Slika 23. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Mogorjelu.
(Basler, Đ., 1972: 98)

Ime i položaj: Nekoliko kilometara zračne linije sjeverno od Narone, između Čapljine i Struga, na istočnom obronku brežuljka između dvije rijeke, Neretve i Trebižata, formirao se jedan od najpoznatijih i najznačajnijih arheoloških lokaliteta na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, za koje se može pretpostaviti ranokršćansko podrijetlo, Mogorjelo. Naime, toponim ovog lokaliteta u antici poznatog pod nazivom *Turres* vezuje se uz kult sv. Hermagora (Mogora), mučenika iz Akvileje, pa se na osnovu toga pretpostavlja da je jedna od dvojnih crkava izgrađenih nešto kasnije u sklopu porušene kasnoantičke utvrde nosila titular tog sveca.³⁵⁹

Povijesna vrela i historiografija: Brojne priče o kopanju blaga i velikom manastiru u Mogorjelu koji je mnogo dana gorio dok naposljetku nije u potpunosti izgorio, bile su dovoljan

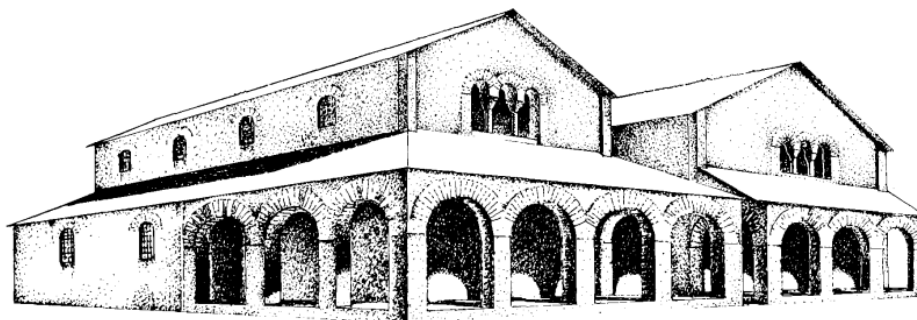
³⁵⁶ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 62.

³⁵⁷ Soldo, Maja. op. cit.: str. 15.

³⁵⁸ Vučić, Jakov. op. cit., str. 135.

³⁵⁹ Kapitanović, Vicko. op. cit., str. 179. – Vučić, Jakov. op. cit., str. 68.

povod Franji Fiali za istraživanje tog lokaliteta u svrhu određivanja novog privremenog tlocrta 1893 godine.³⁶⁰ Ostatke dvojnih bazilika iskopao je te razorio pod vodstvom prvi školovani arheolog Zemaljskog muzeja, Carl Patsch, u kampanji sistematskog istraživanja u vremenu između 1899. i 1903. godine.³⁶¹ Novi plan nalazišta načinio je 1931. godine Ejnar Dyggve, a lokalitet je istraživao i Ivo Bojanovski.³⁶²

Slika 24. Pretpostavljeni izgled zapadnog pročelja dvojnih crkava u Mogorjelu.
(Basler, Đ., 1972: 99)

Arhitektura: Sjeverna i južna crkva su bile iste dužine i orijentirane u istom smjeru, no nisu bile fizički povezane, odnosno bile su neovisne jedna od druge, a među njima je ostao tek mali razmak. Stoga, iako nisu fizički povezane, one pripadaju tipu dvojnih bazilika. U obje se ulazilo iz narteksa. Sjeverna jednobrodna longitudinalna crkva sa apsidom i grobnicama na istočnoj strani te krstionicom kao jednom od prostorija u aneksu sa sjeverne strane, te prostorijama sa južne strane, bila je nešto šira od je južne tlocrtno jednostavnije bazilike. Naime, južna bazilika imala je narteks i polukružnu apsidu, no nije imala nikakve dodatne prostorije.

Tehnika gradnje: Zidovi su građeni tehnikom *opus incertum* sa licem od lomljenog kamena.³⁶³

Dimenzije: Dužina sjeverne i južne bazilike iznosila je 21,40 metara. Širina sjeverne crkve iznosila je 14 metara, a južne 10,40 metara.

³⁶⁰ Fiala, Franjo. „Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* (1893): str. 526-527.

³⁶¹ Njihovo postojanje smetalo je osnovnoj težnji dra Patscha da za javnost pripremi i izloži veliku utvrđenu vilu s početka IV vijeka, kojoj je za pravo i bilo posvećeno samo iskapanje. Vidi u: Basler, Đuro. op. cit. 1958., str. 45.

³⁶² Vidi: Vučić, Jakov. op. cit., str. 68.

³⁶³ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 98.

Liturgijske instalacije: Budući da prilikom istraživanja nisu pronađeni ostaci oltarne ograde, Basler pretpostavlja da ona nije bila od kamena već od drveta.³⁶⁴ U krstionici sjeverne bazilike nalazio se krsni zdenac u obliku grčkog križa.³⁶⁵

Stanje sačuvanosti: Iako je veći dio zidova bio sačuvan u zoni temeljne stope, a mjestimice i do visine od 1 metra, tijekom sistematskih arheoloških istraživanja Carla Patscha, dakle na samom kraju XIX. te početku XX. stoljeća, u cijelosti su, izuzev krsnog zdenca te dijelova tri zida, uništene obje crkve.³⁶⁶ Kompleks ruševina uokviruju redovi čempresa³⁶⁷ koji dominiraju lokalitetom.

Slijed izgradnje i datacija: U jednom od svojih ranijih radova, Đuro Basler ove dvojne bazilike svrstava u srednjovjekovna zdanja.³⁶⁸ No, u kasnijem radu na temelju detaljnije analize podataka koji su ostali nakon Patscha daje drugačije tumačenje razvoja ovog arhitektonskog sklopa. Pretpostavlja „da na Mogorjelu nisu prvobitno zamišljene dvije bazilike, nego su dogradnje južne usloveli momenti, vjerojatno liturgičkog karaktera, koji su se iskristalizirali nakon što je prva već dijelom postojala.“³⁶⁹ U prvoj fazi gradnje u V. stoljeću podignuta je samo sjeverna crkva s krstionicom sa sjeverne strane, dok su joj pak prostorije s južne strane pridodane u VI. stoljeću, u drugoj građevinskoj fazi kada je podignuta južna crkva s prostranim brodom.³⁷⁰ Pišući o njima Vicko Kapitanović navodi da su mogle biti izgrađene potkraj V. stoljeća.³⁷¹

³⁶⁴ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 100.

³⁶⁵ Soldo, Maja. op. cit., str. 9.

³⁶⁶ Vučić, Jakov. op. cit., str. 140.

³⁶⁷ Basler, Đuro. op. cit. (1953): str. 146.

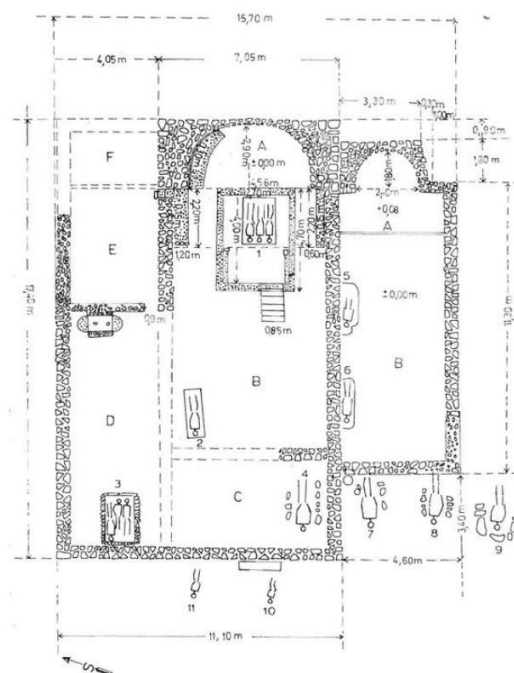
³⁶⁸ Loc. cit.

³⁶⁹ Basler, Đuro. op. cit., 1958., str. 49.

³⁷⁰ Ibid., str. 55.

³⁷¹ Kapitanović, Vicko. op. cit., str. 179.

2.3.12. Dvojne crkve u Posušju

Slika 25. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Posušju.
(Oreč, P., 1982: 66)

Ime i položaj: Petnaestak kilometara od Kočerina u pravcu Duvanskog polja, četiri kilometra južno od grada nazvanog Posušje,³⁷² na prastaroj komunikaciji na jugoistočnom kraju posušačke kotline, smjestio se Posuški Gradac – mjesto još uvijek nepoznatog rimskog naziva u kojem se na položaju Brišak u mjesnom groblju na blagoj uzvisini sred polja, koja raste od zapadne prema istočnoj strani za oko 1, 20 metara, nalaze ruševine dvojne ranokršćanske bazilike nepoznatog titulara.³⁷³

Povijesna vrela i historiografija: Davne 1867. godine, fra Petar Bakula prvi spominju tu crkvu, isključivo na osnovu lokalne narodne predaje, bez poznavanja datacije, točne lokacije i dugotrajnosti njezine sakralne funkcije.³⁷⁴ Taj najstariji pisani podatak o njoj, a ujedno i jedini

³⁷² Prema narodnoj priči, nekoć vrlo podvodno mjesto dobilo je svoje ime nakon što su mještani po nalogu kralja Tvrtka koji im je platio 15000 dukata iskopali prokop (korito današnje rijeke Topale) da voda oteče, pa je mjesto (p)ostalo posuho. Barišić, Nikola. „Posušje“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 3 (1892): str. 276.

³⁷³ Usporedi: Uzimajući u obzir naslovnik crkve podignute prije XI. stoljeća, sačuvan u narodnim pričama, J. Vučić kao potencijalni naslovnik ruševne ranokršćanske crkve uzima istog sveca, sv. Marka. Vidi u: Vučić, Jakov. op. cit. str. 43, 127. – Dok, A. Škegro kao potencijalni titular te crkve navodi sv. Dujma. Škegro, Ante. „Domaće crkvene prilike u vrijeme Vignja Miloševića“. U: *Zbornik Viganj i njegovo doba*, ur. Grgo Mikulić, Široki Brijeg: Gral Široki Brijeg - Odbor za obilježavanje 600. obljetnice Kočerina, 2004., str. 82. – Oreč, Petar. op. cit. (1982): str. 57-58.

³⁷⁴ Fra P. Bakula spominje ju samo na jednom mjestu u monografiji Schematismus Topographico-historicus Custodise provincialis al Vicarialus Apostolici in Hercegovina. Vidi: Oreč, Petar. „Kasnoantička crkva u Gracu kraj Posušja“. *Odjek: Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja* 23 (1970): str. 31.

u XIX. stoljeću, prošao je takoreći nezapaženo sve do druge polovice XX. stoljeća kada je kod Petra Oreča pobudio istraživački duh. On je zahvaljujući spomenu i informacijama koje mu je dao Frane Oreč zvan Vrania, uspješno odredio njezin uži lokalitet na imanjima Lucije Oreč, žene Matine te Joze Grubišića zvanog Bilaver, te na njima uz pomoć Gračana organizirao prva kopanja 15. lipnja 1968. godine, a s istima nastavio i naredne godine otkrivši značajne crkvene ostatke. Mostarski Zavod za zaštitu spomenika kulture, poduzeo je potrebne mjere za njezinu zaštitu uslijed odluke o proširenju groblja. Zatražena su sredstva za arheološko istraživanje i konzerviranje crkve, te otkupljenje zemljišta za proširenje groblja. Tada je P. Oreč napisao prvi članak u potpunosti posvećen toj crkvi, a fra Vencel Kosir preveo fra Bakulino djelo. Zahvaljujući odobrenim i osiguranim sredstvima od strane Izvršnog vijeća i Skupštine općine Posušje, moglo se nastaviti s arheološkim istraživanjem lokaliteta pod vodstvom višeg kustosa Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Pavla Anđelića, te Petra Oreča, arheologa amatera. O radovima obavljenima od 28. kolovoza do 10. studenoga 1972. godine,³⁷⁵ P. Oreč obavijestio je odmah širu društvenu javnost po prvi put rekavši da bi pronađena crkva mogla biti dvojna crkva (basilica gemina),³⁷⁶ a ne trobrodna crkva kako je prvotno mislio prilikom djelomičnog otkopavanja te se s istraživanjem lokaliteta nastavilo.³⁷⁷ Od njega je 1995. godine Pascale Chevalier preuzela tlocrt, a u tablama je prikazala i nešto drugačiji tlocrt te crkve³⁷⁸ kakvog deset godina kasnije preuzima Nenad Cambi.³⁷⁹ Tlocrt s naznačenim fazama gradnje te izdvojenim tlocrtom i presjekom velike podzemne grobnice 1998. godine uz neka nova drukčija promišljanja iznosi Ivanka Ribarević Nikolić.³⁸⁰ Veljko Paškvalin za razliku od njih ne opisuje crkvu, ne prikazuje njezin tlocrt, već samo spominje tko ju je konstantirao i u kojoj publikaciji objavio svoje otkriće.³⁸¹ Na nju se 2012. godine u doktorskom radu sa svog interesa proučavanja ranokršćanskih crkava i njihovog namještaja te arhitektonske dekoracije osvrnuo Jakov Vučić,³⁸² a u obradi dvojnih bazilika na prostoru Bosne i Hercegovine, o njoj je pisala i

³⁷⁵ Usporedi: Loc. cit. – Oreč, Petar. op. cit.(1982): str. 55.

³⁷⁶ U ovom djelu istraživač iznosi i razgovore sa mještanima od kojih je saznao da su u poljima koja graniče sa grobljem, oni ili njihovi očevi orući ili krčeći zemlju, nailazili na brojne ljudske kosture ukopane bez ikakvog obilježavanja. Vidi u: Oreč, Petar. „Značajno arheološko otkriće – otkopavanje kasnoantičke crkve u Gracu kod Posušja“. *Odjek: Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja* 25 (1972): str. 21.

³⁷⁷ Imajući nova saznanja, najpotpunije je opisao crkvu 1982. godine. Oreč, Petar. op. cit. (1982): str. 56., 80.

³⁷⁸ Chevalier, Pascale. op. cit., 1995., str. 106., tabla PI. LVIII

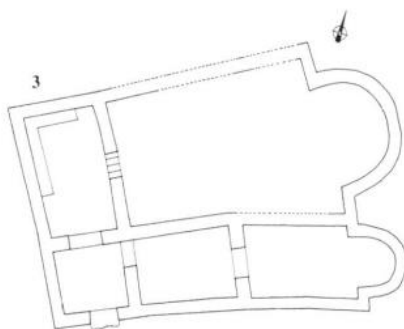
³⁷⁹ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 62.

³⁸⁰ Ribarević Nikolić, Ivanka. „Genesis and formation of a complex type of church using early christian churches in Herzegovina as examples“. U: XIII međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju = XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae: Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994), ur Emilio Marin i Nenad Cambi, Split: Arheološki muzej, 1998., str. 697-698., 711.

³⁸¹ Paškvalin, Veljko. op. cit. 2003., str. 19.

³⁸² Vučić, Jakov. op. cit., str. 43., 127-128.

arheologinja Maja Soldo,³⁸³ kao i Edin Veletovac u prikazu kasnoantičkih bazilika Bosne i Hercegovine, zaključivši da je ova izgorjela u požaru krajem VI. ili pak početkom VII. stoljeća uslijed najezdi Avara.³⁸⁴ Nina Čuljak i Edita Vučić u elaboratu o zaštiti i korištenju graditeljske baštine na Ričini objavljenom 2019. godine donose posve novi podatak o njezinoj ponovnoj konzervaciji provedenoj 2015. godine.³⁸⁵

Slika 26. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Posušju.
(Chevalier, P., 1996:PI LVIII)

Arhitektura: Na tlocrtu s naznačenim kotama, kojeg je objavio Petar Oreč, već na prvi pogled vidljive su dvije crkve različite veličine bez naznačenih ulaza jer njihov točan položaj tijekom provedenih istraživanja nije niti utvrđen, ali vodeći se primjerima ostalih crkava možemo pretpostaviti da su oni bili smješteni po sredini zida svake od njih. Ispred veće, sjeverne jednobrodne crkve koja je na istočnoj strani završavala polukružnom apsidom upisanom u kvadratnu osnovu, nalazio se pravokutni narteks u širini njezinog broda preko kojeg se dolazilo do ulaza u sjevernu crkvu u kojoj su stepenice vodile u kriptu. U aneksu smještenom uz sjeverni zid sjeverne crkve nalazile su se tri prostorije: krstionica, djakonikon te prostorija F nepoznate namjene. Južna crkva s polukružnom apsidom upisanom u nepravilni kvadrat bila je za oko 60 centimetara na nižem nivou nego sjeverna crkva, a osim toga bila je manja i uža te se sastojala samo od jednog broda i svetišta. Za razliku od ovog tlocrta, drugi tlocrt kojeg prilažu Chevalier i Cambi pišući o ovoj crkvi, prikazuje dvije crkve nepravilnog tlocrta i nejednake veličine, priljubljene jedna uz drugu, koje s istočne strane završavaju polukružnim apsidama, a povezane su zajedničkim narteksom sa zapadne strane.

³⁸³ Soldo, Maja. „op. cit.: 12-14.

³⁸⁴ Veletovac, Edin. op. cit., str. 291.

³⁸⁵ Čuljak, Nina; Vučić, Edita. Elaborat o zaštiti i korištenju graditeljske baštine na Ričini. Posušje: Općina Posušje, 2019., str. 9-12.

Tehnika gradnje: U temelje ove dvojne bazilike ugrađivan je ili lošije obrađivan kamen ili čak uopće neobrađivan. Za razliku od kamenja manje bazilike kojem je prilikom obrade poklonjeno manje pažnje, zidovi veće bazilike građeni su od pažljivije obrađenog kamena koji se nastojao slagati u redove iste visine. U njihove zidove ugrađivan je lokalni vapnenac iz kamenoloma u Grabarju udaljenog svega 2 kilometra od lokaliteta ove dvojne crkve. U njihovoj gradnji, također su korišteni lokalni materijali potrebni za pravljene žbuke: pržina i vapno, s tim da boja pržine nije ista u obje crkve. U veću je ugrađena pržina žućkaste boje zbog koje je žbuka slabija od one u manjoj crkvi za koju je korištena pržina svijetlosive boje. Dok je žbuka još bila svježija, u njoj su mjestimice urezivani kvadrati.³⁸⁶

Dimenzije: Dužina veće crkve iznosila je 17,40 metara, a njezina širina 11,20 metara. Dužina manje crkve iznosila 13,10 metara, a širina 4,60 metara.

Liturgijske instalacije: U prezbiteriju sjeverne crkve pronađena je djelomično sačuvana kamena klupa izrađena od kamena i žbuke uz sjeveroistočnu stranu zida apside, koja je kasnije podignuta i postavljena na pod crkve. Kako na sredini apside nije pronađen pod, istraživač je pretpostavio da se tu nalazila mensa, odnosno oltar crkve. Iako su pronađeni dijelovi stupića, njegova baza i glavica, sami temelji oltarne ograde nisu pronađeni, no istraživač je zaključio po mjestu njihovog nalaska da se ona nalazila oko 2 metra od apside, a upravo do tu seže i kovčeg za ukop mrtvih u kripti. U istočnom dijelu krstionice, uz zid koji ju dijeli od djakonikona, pronađen je zdenac za vodu sagrađen od vapnenca i obložen glatkim slojem žbuke u obliku križa različitih duljina krakova. Za razliku od sjeverne crkve, u južnoj crkvi pronađeni su samo temelji oltarne ograde vjerojatno podignute na drvenoj gredi.³⁸⁷

Stanje sačuvanosti: Po završetku arheoloških istraživanja 70-ih godina XX. stoljeća, utvrđeno je da se u razdoblju ranog srednjeg vijeka formirala manja nekropola nad ruševinama dvojne crkve nestale u požaru, a zatečeni su i tada noviji ukopi na dijelu sjeveroistočnog zida veće crkve, zbog čega na tom mjestu nisu u potpunosti bila provedena arheološka istraživanja. Visina pronađenih sačuvanih zidova u obadvije crkve iznosi od 0,10 do 0,20 metara iznad temeljne stope, dok su zidovi apsida iznad temelja ostali čak i nešto sačuvaniji i to u visini od 0,60 do 0,80 metara.³⁸⁸ Iako je prvu konzervaciju ove dvojne crkve proveo Jerko Jukić 1975.

³⁸⁶ Oreč, Petar. „op. cit. (1982): str. 57-58.

³⁸⁷ Ibid., str. 59-61.

³⁸⁸ Usporedi: Oreč, Petar. op. cit. (1982): str. 56. – Vučić, Jakov. op. cit., str. 127.

godine, ona je točno četrdeset godina poslije ponovno konzervirana i zaštićena, a za lakše snalaženje posjetitelja, na lokalitetu su tom prilikom postavljene informativne ploče.³⁸⁹

Slijed izgradnje i datacija: Tomislav Anđelić bez navođenja nekog konkretnog oslonca koji bi pomogao u datiranju crkve, navodi da je sjeverna, veća crkva sagrađena u drugoj polovici IV. ili pak početkom V. stoljeća, dok je manja južna crkva prislonjena uz njezin zid sagrađena krajem V. ili pak početkom VI. stoljeća. One nisu niti obnavljane nakon spaljivanja u VI. ili početkom VII. stoljeća.³⁹⁰ Ivanka Ribarević Nikolić također ističe dvije faze gradnje ove dvojne crkve, no nešto preciznije od istraživača. U prvoj fazi nad velikom podzemnom grobnicom podignuta je sjeverna crkva s aneksom uz sjeverni zid. Taj aneks je u drugoj fazi gradnje podijeljen pregradnim zidom u dvije prostorije: djakonikon i krstionicu čime se promijenila njegova namjena, ali ne i vanjski oblik. Tada je uz sjevernu crkvu sagrađena manja južna crkva.³⁹¹

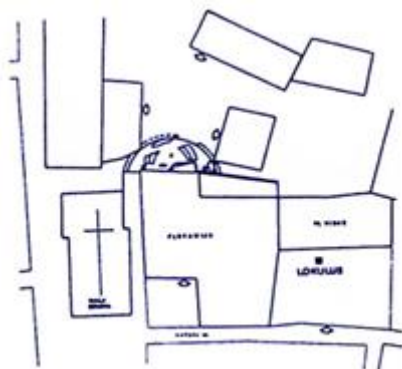
³⁸⁹ Čuljak, Nina; Vučić, Edita. op. cit., str. 10.

³⁹⁰ Oreč, Petar. op. cit. (1982): str. 81.

³⁹¹ Ribarević Nikolić, Ivanka. op. cit., 1998., str. 698.

2.4. Potencijalne dvojne bazilike u izvangradskim sredinama

2.4.1. Crkve u Novalji na Pagu

Slika 27. Lokacija crkve u Novalji.
(Cambi, N., 2005: 61)

Ime i položaj: U Novalji na otoku Pagu otkriveni su mnogobrojni ostaci ranokršćanske arhitekture, a predmet našeg interesa nepoznatog titulara nalazi se ispod današnje crkve Majke Božje podignute na tom mjestu u XVII. stoljeću.³⁹²

Povijesna vrela i historiografija: Otkrivena grobnica ili *loculus* s četiri ranokršćanska relikvijara uz crkvu sv. Marije (Majke Božje) dao je povoda za istraživanje lokaliteta. Budući da se ranokršćanska faza nalazi ispod spomenute crkve, i to je vrlo vjerojatno do danas očuvana samo u tragovima, njezino istraživanje je dakako bilo otežano. No, Chevalier je ipak zaključila da bi se tu mogla nalaziti dvojna bazilika.³⁹³

Arhitektura: Tlocrt ranokršćanske crkve nije nam u dovoljnoj mjeri poznat da bismo ga mogli opisati, no Chevalier piše da je jedna od crkava bila trobrodna s polukružnom apsidom na istočnoj strani te atrijem sa zapadne strane, dok su se s južne strane nalazili aneksi

Tehnika gradnje: Na osnovu ostataka otkrivenog zida zaključuje se da je tehnika zidanja bila kao i kod drugih ranokršćanskih crkava *opus incertum*.

Dimenzije: Zbog nedovoljne, ali i onemogućene istraženosti lokaliteta ne možemo sa sigurnošću reći koliko su iznosile dimenzije.³⁹⁴

³⁹² Chevalier, Pascale, op. cit. 1996., str. 64.

³⁹³ Loc. cit.

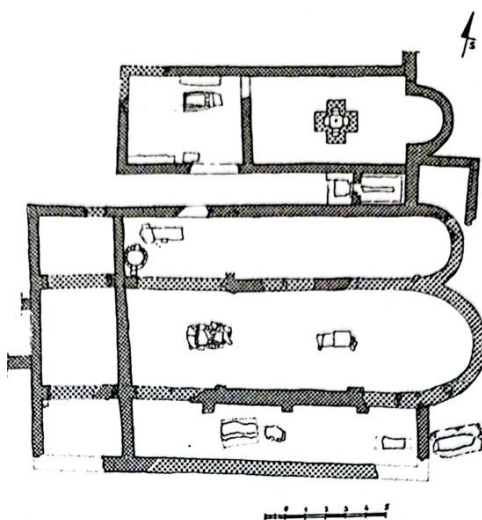
³⁹⁴ P. Chevalier navodi da je dužina bila oko 60 metara, a širina oko 50 metara. Loc. cit.

Liturgijske instalacije: Pronađena su samo četiri ranokršćanska relikvijara.³⁹⁵

Stanje sačuvanosti: Ranokršćanska crkva koju mi zbog nedostatka dokaza i imanja tlocrta ipak nećemo nazivati dvojnima, sačuvana je tek u tragovima ispod današnje crkve sv. Majke Božje.

Slijed izgradnje i datacija: Razvitak ranokršćanske crkve nije poznat.

2.4.2. Crkve u Zmijavcima

Slika 28. Tlocrt ranokršćanske crkve u Zmijavcima.
(Cambi, N.; Gamulin, A.; Tonković, S., 1999: 28)

Ime i položaj: Ostaci crkava nepoznatih titulara nalaze se u blizini Imotskoga, u selu Zmijavci, točnije na položaju Crkvina na trokutastom zemljištu Bublin koje se nalazi između rijeke Vrljike, gradine Dikovača te ceste koja spaja to selo sa Runovićima.³⁹⁶

Povijesna vrela i historiografija: „Tloris otkrivene starokršćanske crkve u mjestu „Bublinu“ ispod gomile „Dikovača“ u Zmijavcim župe Podbabja“³⁹⁷ nacrtao je općinski tehnik u

³⁹⁵ Chevalier, Pascale, op. cit. 1996., str. 64.

³⁹⁶ Fra Ivan Tonković taj je lokalitet pogrešno nazivao Dikovačom. Vidi u: Cambi, Nenad; Gamulin, Anita; Tonković, Snježana. Starokršćanska bazilika u Zmijavcima. Split: Zmijavci: Zbornik Kačić, 1999., str. 10.

³⁹⁷ I. Tonković u radu izvještava da je 1898. godine don Frane Bulić došao na lokalitet. Vidi u: Tonković, Ivan. „Starokršćanska crkva pod gomilom „Dikovača“ u Zmijavcima župe Podbabja Imotskoga“. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* 22, 11-12 (1899): str. 211-214.

Imotskom J. Mikulka.³⁹⁸ Taj je tlocrt prvi put objavljen 1899. godine u članku fra Ivana Tonkovića, tadašnjeg župnika u susjednom selu Podbabju. On je, kako navode Nenad Cambi, Anita Gamulin i Snježana Tonković, prvi proveo istraživanja i to na svoj trošak, dok su pak revizijska istraživanja na čiju je potrebu upozorio Ljubo Karaman sumnjajući u kvalitetu Tonkovićevog terenskog rada kao nestručne osobe, otkrila posebnost lokaliteta – dvije piscine. Revizijska istraživanja zajednički su proveli Arheološki muzej u Splitu te Narodno sveučilište u Imotskom pod vodstvom Nenada Cambija i Snježane Tonković i to u nekoliko godišnjih kampanja u razdoblju od 1981. do 1992. godine što zbog upravnih postupaka, što zbog nedostatka novca.³⁹⁹ Nakon provedenih revizijskih istraživanja i novog tlocrtnog rasporeda te bazilike, Cambi je crkvu protumačio kao moguću dvojnu baziliku,⁴⁰⁰ a zajedno sa Gamulin i Tonković uočio je da je ta bazilika neuobičajenoga tlocrta po nalazima i plastici bliska dvojnoj bazilici u Zenici u Bosni koju je Ćiro Truhelka otkrio 1891. godine,⁴⁰¹ a njezinu tlocrtu podudarnost u rasporedu s bazilikom u Mokrom u Hercegovini te sličnost sa onima u Klobuku, Nerezima i Docima uočio je Piplović.⁴⁰² O njoj kao srednjovjekovnom zdanju pisala je Ivanka Nikolajević. Dok je pak 2005. godine Ljubomir Gudelj zaključio da taj kompleks i pripadajuće mu okruženje nije do kraja otkriveno zbog nemogućnosti iskopavanja neistraženih okolnih parcela na kojima bi se ako je suditi primjerice po pronađenim dijelovima različitih žrtvenika, nadgrobnih spomenika i urni datiranih u II. i III. stoljeće pronađenim u blizini, mogle nalaziti starije antičke nekropole, antička poganska svetišta kao i neki drugi objekti.⁴⁰³

Arhitektura: Ako usporedimo Mikulkin tlocrt bazilike neobičnog jednobrodnog longitudinalnog izgleda crkve sa dvije gotovo pa jednake polukružne apside upisane u zid iza kojeg se nalazi još jedna uska longitudinalna prostorija izravno povezana jedino sa uskom longitudinalnom prostorijom u cijeloj dužini crkvenog broda, sa novim Cambijevim tlocrtom, zasigurno ne bismo zaključili da je riječ o prikazu iste crkve iako obje imaju narteks koji se pruža cijelom širinom bazilike. Naime, prema novom tlocrtu, riječ je o longitudinalnoj bazilici

³⁹⁸ Ovom prilikom ukažimo i na nešto što je Stanko Piplović dobro uočio, a to je sporno Mikulkin ime. Naime, Tonković ga navodi samo pod inicijalom J. i prezimenom Mikulka, dok ga se u novinama navodi kao Franu. Piplović, Stanko. „Novi prijedlog za interpretaciju crkvene arhitekture u Zmijavcima“. *Croatica Christiana periodica* 25, 47 (2001): bilj. 2 na str. 259.

³⁹⁹ Zanimljivo je i da su ovi autori ukazali na to da se lokalitet često pogrešno nazivao Dikovačom. Cambi, Nenad; Gamulin, Anita; Tonković, Snježana. op. cit., str. 10-23.

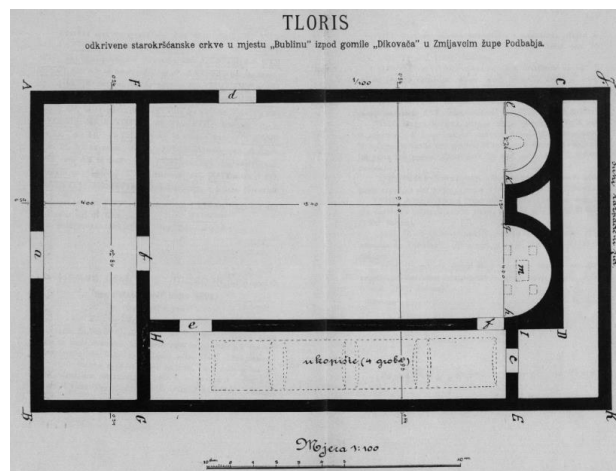
⁴⁰⁰ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., str. 61. i bilj. 19. iz koje je jasno da je do takvog tumačenja došao još 1993. godine.

⁴⁰¹ Cambi, Nenad; Gamulin, Anita; Tonković, Snježana. op. cit., str. 13.

⁴⁰² Piplović, Stanko. op. cit.: str. 261, 263.

⁴⁰³ Gudelj, Ljubomir. „Arheološka slika Zmijavaca / Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005.“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 39 (2012): str. 244-245.

podijeljenoj na tri broda stupovima postavljenim u dva reda. Ti brodovi sa istočne strane brodovi, sudeći po tlocrtu, završavaju apsidama u širini samih brodova. U bočnom brodu koji ne završava upisanom apsidom, već završava polukružnom istaknutom apsidom nalazila se piscina dok se pak druga nalazila u zasebnom objektu – baptisteriju koji je također s istočne strane završavao polukružnom apsidom. Istaknimo još jednom da posebnost ovog lokaliteta leži u toj rijetkoj pojavi postojanja čak dviju piscina. Stanko Piplović je pretpostavio da su unutrašnjost crkve na tri uzdužne zasebne, međusobno odijeljene prostorije mogli dijeliti puni zidovi na mjestima gdje su pretpostavljeni stupovi, te bi prema njemu sjeverni pobočni brod zapravo bila uska longitudinalna krstionica, glavni brod jednobrodna crkva, a južni pobočni neka vrsta martirija.⁴⁰⁴

Slika 29. Prvi tlocrt crkve u Zmijavcima.
(Tonković, I., 1899: tab. VIII-IX.)

Tehnika gradnje: Pri gradnji je uglavnom upotrebljavan obrađeni kamen te dosta spolija iz drugih antičkih građevina i grobova datiranih u II. i III. stoljeće, a sami vezivni materijal sadrži veću primjesu vapna.⁴⁰⁵

Dimenzije: Dužina bazilike iznosila je oko 23 metra, a širina oko 12 metara, dok je dužina krstionice iznosila oko 10 metara, a širina oko 5 metara.

Liturgijske instalacije: Od 26 fragmenata pluteja, Dyggve je rekonstruirao jedan plutej na kojem se možebitno nalazi prikaz Danijela među lavovima, dok se pak na drugom rekonstruiranom od 11 fragmenata nalaze prikazi riba uokvireni viticama i palmetama. Iako je Tonković skulpturu datirao u rani srednji vijek, Cambi ju datira u rano kršćanstvo, točnije u V.

⁴⁰⁴ Piplović, Stanko. op. cit.: str. 260, 261.

⁴⁰⁵ Cambi, Nenad; Gamulin, Anita; Tonković, Snježana. op. cit., str. 24.

ili VI. stoljeće.⁴⁰⁶ Značaju lokaliteta pridonose dva krsna zdenca od kojih je samo jedan u obliku grčkog križa te se nalazi u izdvojenoj krstionici gotovo bazilikalnog izgleda.

Stanje sačuvanosti: U vrijeme revizijskih istraživanja, zidovi su bili sačuvani samo do visine od 0,50 metara, a danas su očuvani u razini temeljnog sloja.⁴⁰⁷

Slijed izgradnje i datacija: Zbog korištenog građevinskog materijala i zabrana koje su kršćani imali prije IV. stoljeća, sa sigurnošću možemo zaključiti da se crkva najranije može datirati u IV. stoljeće. Nikolajević je na temelju njezine sličnosti s nekim sličnim srednjovjekovnim rješenjima u Švicarskoj te Osoru neizravno iznijela mišljenje da bi crkva u Bublinu sa pripadajućom skulpturom u niskom reljefu mogla biti srednjovjekovna te pripadati drugoj fazi, dok bi prvoj pripadale grobnice na svod i pripadajuća skulptura. No, Cambi sa koautorima pobija njezino mišljenje pišući: „Srednjovjekovne crkve ne nastaju na mjestu gdje su bile starokršćanske grobnice, nego upravo suprotno srednjovjekovno zdanje niče na ranijim crkvenim ostacima što je poznat fenomen nastavka kulturnog mjesta. Grobnice na svod gotovo nikad nisu samostalne, nego se grade u i oko crkava iz starokršćanskoga perioda. Jasno je da su grobnice ovisne o arhitekturi, a ne obrnuto.“⁴⁰⁸ Isti autori smatraju da je objekt nastao najvjerojatnije u V. stoljeću i to u jednom graditeljskom zahvatu.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Cambi, Nenad; Gamulin, Anita; Tonković, Snježana. op. cit., str. 101-115.

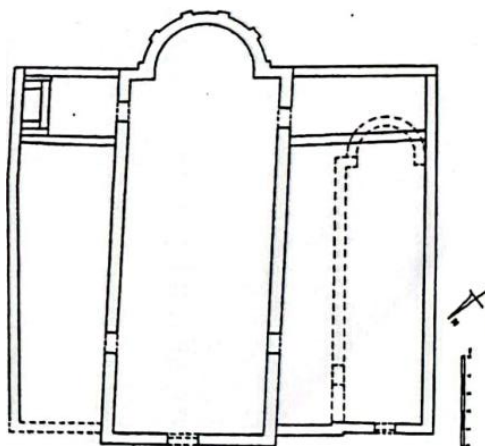
⁴⁰⁷ Ibid., str. 11., 126.

⁴⁰⁸ Ibid., str. 16.

⁴⁰⁹ Ibid., str. 131.

2.5. Opovrgnute dvojne bazilike u izvangradskim sredinama

2.5.1. Crkva/e u Ninu

Slika 30. Tlocrt crkve u Ninu.

Ime i položaj: Na sjecištu dviju glavnih ulica u Ninu, u samom središtu povijesne jezgre grada nalazi se dobro očuvani arhitektonski sklop. Iako je ranokršćanski titular crkve ostao nepoznat, od karolinškog vremena naziva se crkvom svetog Asela.⁴¹⁰

Povijesna vrela i historiografija: Prva arheološka istraživanja na području crkve vršena su u prvoj polovini XIX. stoljeću, točnije 1843. godine pod vodstvom P. Sticottija koji je radove proveo i 1895. godine. Početkom XX. stoljeća na lokalitetu je nova istraživanja proveo Luka Jelić, a reviziju njegovih iskopavanja obavili su Mate Suić i P. Perinić 1966. godine. Pretpostavku o starokršćanskom porijeklu crkvice potvrdila su tek istraživanja vršena 1973. i 1974. godine.⁴¹¹ O njoj 1985. godine piše Pavuša Vežić,⁴¹² a u svom katalogu ranokršćanskih crkava, deset godina kasnije prikazuje ju Pascale Chevalier kao dvojnu baziliku.⁴¹³ Upravo u to vrijeme, nova zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve, vršila je Marija Kolega⁴¹⁴ koja je u konačnici 2002. godine i opovrgla da je na ovom lokalitetu riječ o dvojnim bazilikama.⁴¹⁵ O

⁴¹⁰ Uglešić, Ante. Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Odsjek za arheologiju: Zadarska nadbiskupija, 2002., str. 40.

⁴¹¹ Vežić, Pavuša. „Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu*“*. Starohrvatska prosvjeta* 15 (1985): str. 201-206.

⁴¹² Ibid., str. 202-203.

⁴¹³ Chevalier, Pascale. op. cit., 1996., str.102.

⁴¹⁴ Kolega, Marija. „Nin – zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve sv. Asela“*. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 28, 3 (1996): str. 43-48.

⁴¹⁵ Kolega, Marija. „Nin – arheološka istraživanja u sklopu župne crkve sv. Asela (Anselma)“*. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 34, 2 (2002): str. 73-78.

crkvi je nešto kasnije pisao i Ante Uglešić koji je istaknuo da je prilikom izvođenja građevinskih radova na sjevernoj crkvi, porušena starija južna crkva.⁴¹⁶

Arhitektura: Iako objekti nisu bili pravilno orijentirani, nazivat ćemo ih sjevernim i južnim. Sjeverna crkva bila je longitudinalna jednobrodna građevina sa dubokom polukružnom apsidom raščlanjenom sa šest plitkih lezena sa vanjske istočne strane. Uz njezin južni i sjeverni zid nalazio se niz aneksa, po dva sa svake strane, međusobno nepovezana. U anekse se pristupalo jedino iz crkve koja je imala po dvojna vrata na sjevernom i južnom zidu, a u crkvu je vodio jedan ulaz sa zapadne strane simetrično postavljen u odnosu na njezinu os. Krstionica je bila smještena u aneksu sa sjeverne strane, dok je pak longitudinalni uski aneks nasuprot nje vrlo vjerojatno mogao biti diakonikon. Za razliku od sjeverne crkve, južni objekt nije imao anekse, ali je također bio jednobrodan longitudinalan s polukružnom apsidom sa istočne strane.

Tehnika gradnje: Zidovi crkve građeni su od lomljenaca sličnog oblika.

Dimenzije: Ranije podignuta južna crkva ima dimenzije 13x6,50 metara, dok kasnije podignuta sjeverna crkva ima znatno veće dimenzije: 26,50x10 metara.

Liturgijske instalacije: Od liturgijskih instalacija pronađena je krstionica s pravokutnim krsnim zdencem⁴¹⁷ te temelji oltara četvrtastog oblika.⁴¹⁸

Stanje sačuvanosti: Izvorni izgled ranokršćanske crkve iz polovice VI. stoljeća sačuvan je djelomično u temeljima današnje crkve sv. Ansela.

Slijed i vrijeme gradnje: Iako su jedno vrijeme postojale dvije paralelno postavljene jednobrodne građevine, na ovom lokalitetu ne možemo govoriti o dvojnim crkvama obzirom da nisu istovremeno bile u funkciji. Južni objekt bio je oratorij koji je do kraja V. stoljeća poprimio sva obilježja crkve, a za vrijeme Justinijanove vladavine, u VI. stoljeću, sjeverno od njega podignuta je nova crkva zbog koje je oratorij izgubio svoju funkciju.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Uglešić, Ante. op. cit., 2002., str. 36.

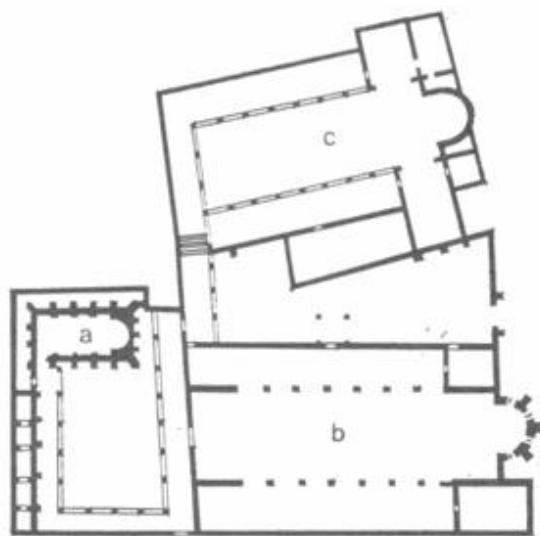
⁴¹⁷ Ibid., str. 40.

⁴¹⁸ Kolega, Marija. op. cit. (2002): str. 76.

⁴¹⁹ Uglešić, Ante. op. cit., 2002., str. 37-40.

2.6. Dvojne bazilike na grobljima

2.6.1. Dvojne crkve Marusincu

Slika 31. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih bazilika na Marusincu.
(Rendić Miočević, D., 2011: 70)

Ime i položaj: Lokalitet je smješten na terasastoj padini Kozjaka. Taj je prostor u kasnoantičko doba bio najudaljeniji od samoga grada Salone, točnije bio je udaljen oko 500 metara od sjeverozapadnog ugla gradskih zidina. Posvetu jedne od bazilika mučeniku Anastaziju, istraživačima je otkrio natpis prezbitera Ivana pronađen u trijemu bazilike.⁴²⁰ Nije poznato kome je druga crkva bila posvećena.

Arhitektura: Kompleks su činile dvije velike bazilike, otvoreno nepravilno dvorište među njima, mauzolej mučenika Anastazija, cisterne te groblja. Južna trobrodna longitudinalna bazilika s narteksom i atrijem drugačije je bila orijentirana od sjeverne trobrodne građevine koja je imala otkriveni središnji brod, *basilica discoperta*.

Tehnika gradnje: *Opus incertum*

Dimenzije: Dužina sjeverne bazilike iznosila je 37 metara, a širina 23 metra. Dužina južne bazilike iznosila je oko 40, 40 metara, a širina oko 24,60 metara.

Liturgijske instalacije: Sačuvana je kripta.

⁴²⁰ Migotti, Branka. op. cit., str. 25.

Stanje sačuvanosti: Na lokalitetu je najbolje sačuvana kripta mauzoleja, dok pak sjeverna crkva nije niti istražena do kraja, a južna je sačuvana pretežito u temeljima.

Slijed izgradnje i datacija: Pretpostavlja se da je osim već opisanih dvojnih crkava u salonitanskom episkopalnom središtu, u V. stoljeću podignut jedini do sada otkriveni primjer dvojnih bazilika na ceteriju. Ovaj se kompleks precizno datira u vrijeme salonitanskog biskupa Pashazija (426-443. godina).⁴²¹ Zajednički narteks potvrđuje da je riječ o istovremenoj planskoj gradnji crkava.⁴²²

⁴²¹ Usporedi: Dyggve, Ejnar. op. cit., str. 68-69. – Marin, Emilio. op. cit., 1994., str. 48., 58.

⁴²² Migotti, Branka. op. cit., str. 25.

3. Tipologija ranokršćanskih dvojnih bazilika rimske provincije Dalmacije

Kroz pregled lokaliteta svih do sada pronađenih dvojnih crkava na području rimske provincije Dalmacije koje nismo obradili ovisno o geografskom području na kojem se njihovi ostaci danas nalaze (Hrvatska ili Bosna i Hercegovina), već smo ih nastojali podijeliti po sredinama kojima su pripadale u ranokršćansko vrijeme (biskupsko središte, potencijalno biskupsko središte, izvangradska sredina, groblje)⁴²³, analizirat ćemo jesu li i u kojoj mjeri dvojne bazilike bile slične unutar te svoje grupe.⁴²⁴

Episkopalna središta:

1. **Salona:** U prvoj fazi salonitanske dvojne crkve jednake dužine i slične širine, bile su na vrlo malom razmaku postavljene paralelno jedna pored druge pa se nisu dodirivale. U drugoj građevinskoj fazi sjeverna crkva zadržala je svoje dimenzije i oblik, dok je na mjestu nekadašnje južne crkve podignuta crkva u obliku grčkog križa čiji je središnji brod imao gotovo jednaku širinu kao i središnji brod longitudinalne sjeverne crkve na koju se ova crkva naslanjala svojim krakom i na taj način ostvarivala komunikaciju.
2. **Osor:** Sjeverna i južna crkva po dužini gotovo jednake, paralelno postavljene, dodirivale su se cijelom duljinom južnog perimetralnog zida sjeverne crkve, no unatoč tome međusobno nisu ostvarivale komunikaciju.

Potencijalna episkopalna središta:

1. **Stari Grad:** Sjeverna i južna crkva gotovo jednake dužine i širine, postavljene paralelno, dodirivale su se cijelom dužinom perimetralnog zida, ali su za razliku od osorskog primjera međusobno ostvarivale komunikaciju.
2. **Danilo Gornje:** Istočna crkva gotovo jednake duljine kao i zapadna, no znatno uža od nje, nije ostvarivala komunikaciju s njom iako su paralelno postavljene dijelile zajednički perimetralni zid.

⁴²³ Iz ove analize izostavljamo obradene potencijalne dvojne bazilike kao i onu čija je podvostručnost opovrgnuta.

⁴²⁴ Bazilike smo primjerice mogli podijeliti na salonitanski tip u kojem su crkve višebrodne, te naronitanski tip u kojem su aneksi simetrično postavljeni uz obje duže strane

Izvangradske sredine:

1. **Baška:** Iako crkve nisu otkopane u cijelosti, vidljivo je da izravne veze među njima nije bilo, odnosno da su one građene neovisno jedna od druge, a širinu između njih na jednom mjestu u potpunosti je popunila krstionica koja je komunikaciju ostvarivala samo s jednom od tih crkava, onom južnom.
2. **Podvršje:** Dvije crkve paralelno postavljene, gotovo jednake po širini broda i dužini, no ipak je sjeverna veća, dodirivale su se cijelom duljinom perimetranog zida i međusobno ostvarivale komunikaciju.
3. **Srima:** Sjeverna i južna crkva jednake dužine i gotovo jednake širine, paralelno postavljene, međusobno su bile povezane nizom prostorija aneksa.
4. **Split 2:** Crkve nisu niti jednakih dimenzija niti su postavljene paralelno, ali se zahvaljujući svom izmaknutom položaju dodiruju začeljem, odnosno pročeljem.
5. **Cista:** Crkve su paralelno postavljene, te su u potpunosti odvojene, a osim toga južna crkva je nešto manja od sjeverne.
6. **Polače:** Sjeverna i južna crkva, iste dužine i širine broda, bile su međusobno paralelno postavljene te su se dodirivale cijelom duljinom perimetralnog zida preko kojeg su i ostvarivale komunikaciju.
7. **Turbet:** Sjeverna i južna crkva, iste širine, bile su odijeljene velikim ograđenim dvorištem, dakle, bile su neovisne jedna od druge. Južna crkva bila je nešto malo duža od sjeverno.
8. **Zenica:** Dvije crkve jednakih dimenzija, postavljene paralelno, dodirivale su se cijelom dužinom perimetralnog zida, no preko njega nisu ostvarivale komunikaciju. Povezivali su ih prolazi u apsidi postavljenoj između apsida južne i sjeverne crkve.
9. **Jabuka:** Dvije gotovo jednake, paralelno postavljene crkve dodirivale su se perimetralnim zidom. Kako tlocrt nije dovoljno detaljan, a točna lokacija je danas nepoznata, ne možemo reći jesu li one ostvarivale komunikaciju preko toga zida ili ih je on odjeljivao.
10. **Žitomislići:** Južna crkva imala je nešto manje dimenzije od paralelno joj postavljene sjeverne crkve s kojom je bila povezana aneksima.
11. **Mogorjelo:** Sjeverna i južna crkva gotovo istih dimenzija, bile su paralelno postavljene te neovisne jedna od druge.
12. **Posušje:** Sjeverna crkva znatno većih dimenzija od južne s njom je dijelila perimetralni zid koji ih je zapravo odvajao.

Groblja:

Marusinac: Dvije podjednako velike bazilike, neovisne jedna od drugoj, odijeljene ograđenim dvorištem nisu postavljene paralelno i ne ostvaruju međusobnu komunikaciju.

4. Datacije ranokršćanskih dvojnih bazilika rimske provincije Dalmacije

Kao i u velikom ostatku Carstva, dvojne bazilike na području rimske provincije Dalmacije datirane su najranije u IV. ili V. stoljeće, odnosno VI. ukoliko je riječ adaptaciji već postojećih sakralnih objekata ili pak sukcesivnoj gradnji kojom se formirao taj specifičan tip bazilika. Pretpostavlja se da su:

Istodobno sagrađene crkve u: Starom Gradu (VI. stoljeće),

Turbetu (IV. ili pak V. stoljeće),

Marusincu (V. stoljeće),

Zenici (V. stoljeće),

Marusincu (V. stoljeće).

Sukcesivno sagrađene crkve u: Osoru (sjeverna kraj IV. ili početak V., a južna u VI. stoljeće)

Posušju (sjeverna kraj IV. ili početak V., a južna kraj V. ili početkom VI. stoljeća),

Danilu (sjeverna je podignuta krajem IV. ili početkom V. stoljeća, a južna nešto kasnije, kraj V. ili VI. stoljeće),

Polačama (sjeverna u V., a južna u VI. stoljeću),

Mogorjelu (sjeverna u V., a južna u VI. stoljeću).

Srimi (sjeverna u V., a južna u kraj V. ili VI. stoljeće),

Podvršju (južna u V., a sjeverna u VI. stoljeće),

Neke crkve izazivaju veće polemike po pitanju svoje datacije - jesu li građene istovremeno ili pak sukcesivno, primjerice Žitomislići, te Split 2 (južna u V., a sjeverna u V. ili VI. stoljeću).

Već sada bismo mogli zaključiti da su rijetka mjesta u kojima su se dvojne bazilike pojavile već u IV. ili pak V. stoljeću, te da su one u ovoj provinciji većinom rezultat dogradnji nove crkve uz neku raniju. Obzirom da jedna crkva po definiciji ne može činiti dvojnu crkvu, o dvojnim crkvama na razmatranom području, dakako, ne možemo govoriti prije izgradnje druge crkve. Dakle, tek u VI. stoljeću taj specifični arhitektonski tip biva rasprostranjen ne samo u primorskom dijelu provincije već i u njezinoj unutrašnjosti. Zanimljivo je da su netom spomenuti primjeri udvajanja bazilika u VI. stoljeću, svi u izvangradskom području. Možda nam ta pojava, za koju je trebalo oko stoljeća da se odvije, svjedoči o težnji ruralnih područja da imaju sakralne objekte nalik onima u velikim biskupskim središtima.

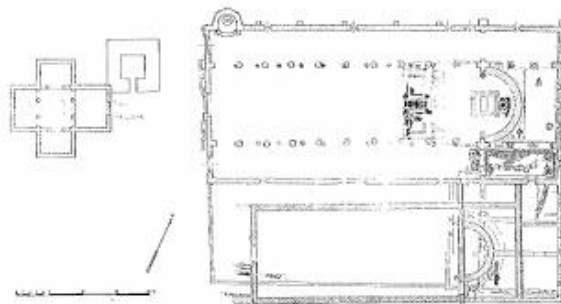
5. Liturgijske instalacije dvojnih bazilika u rimskoj provinciji Dalmaciji

Uslijed nedovoljnih podataka o pronađenim ostacima istog liturgijskog namještaja u svim ovdje obrađenim crkvama, kao i pitanju njegove međusobne sličnosti, osvrnut ćemo se u kratkim crtama samo na krstionice koje su obično postavljane uz bočne brodove, bliže apsidi, nekada sa sjeverne, a nekada sa južne strane. Te su krstionice vezu ostvarivale samo sa jednom od crkava. U većini obrađenih primjera, vidjeli smo da su s vremenom krsni zdenci mijenjali svoj oblik (Salona, Srima, Baška...), te bismo mogli reći da jen s vremenom došlo do njihove redukcije, što bi pak za uzrok moglo imati promjenu u liturgiji, odnosno promjenu u obredu krštenja. Zanimljivo je da se to događa tek oko VI. stoljeća.

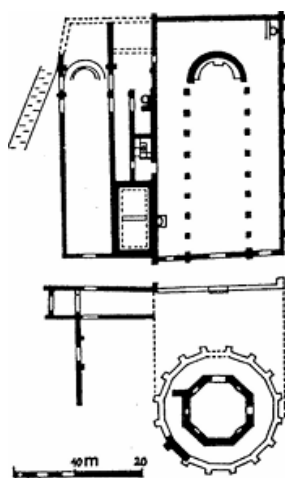
6. Dvojne bazilike sjevernog Jadrana – analogije i pitanje utjecaja na rimsku provinciju Dalmaciju

Na prostoru Istre postoje tri lokaliteta na kojima su otkriveni ostaci longitudinalnih paralelno postavljenih dvojnih ranokršćanskih bazilika ravnih začelja: Vizače (*Nesactium*), Pula (*Pola*), te Poreč (*Parentium*). Ostaci dvojnih crkava u Vizačama međusobno povezanih nartekсом, svjedoče nam da je svaka od njih imala samostalno stojeću klupu za kler odvojenu od začelja crkve. Takve karakteristike iako bez nartekса, pokazuju i dvojne crkve u Puli u čijoj su osi pronađeni i ostaci krstionice križne forme. Pretpostavlja se da je sjeverna crkva mogla biti posvećena sv. Mariji, dok je pak južna crkva ukoliko je suditi po dvama pronađenim ukrašenim relikvijarima mogla biti posvećena Apostolima (posebice sv. Tomi). Za razliku od do sada obrađenih lokaliteta, u Poreču imamo specifičan slučaj pa govorimo o čak dvjema dvojnima crkvama s krstionicom poligonalne forme na istom lokalitetu: takozvanim predefrazijanskim bazilikama te eufrazijanskim bazilikama. Predefrazijanska dvojna bazilika datirana u V. stoljeće sastojala se od dvije paralelne crkve međusobno odijeljene cisternom i uskim hodnikom. Nakon uspostave Justinijanove vlasti u Zapadnom dijelu Rimskog Carstva i dolaska Eufrazija na mjesto biskupa u Poreč, dogodile su se određene promjene na tom lokalitetu. Tada se nad velikom južnom predefrazijanskom bazilikom podigla nova, takozvana Eufrazijeva bazilika, dok je pak sjeverna bazilika neizmijenjena ostala u funkciji. Za razliku od dalmatinskih dvojnih crkava kod kojih su gotovo pa jednake ili čak posve jednake obje crkve po širini, pa čak i dužini, kod svih spomenutih istarskih crkava, uočljiva je velika razlika: glavna crkva je za razliku od dopunske druge bazilike nešto šira i duža. Osim po isticanju razlike među dimenzijama crkava, istarske dvojne crkve od dalmatinskih dvojnih crkava razlikuju se i po smještaju krstionice. Pa tako, dok se krstionica kod dalmatinskih ranokršćanskih crkava smještala uz jedan od bočnih brodova, bliže apsidi; krstionica istarskih dvojnih crkava smještala se sa zapadne ulazne strane i to u osi crkve ispred glavnih ulaznih vrata.⁴²⁵ Smještaj krstionice u osi crkve, a ne uz jednu od njezinih bočnih strana, nalazimo i na talijanskom dijelu sjevernog Jadrana i to također na primjerima dvojnih ranokršćanskih bazilika. Onih u Akvileji i Milanu.

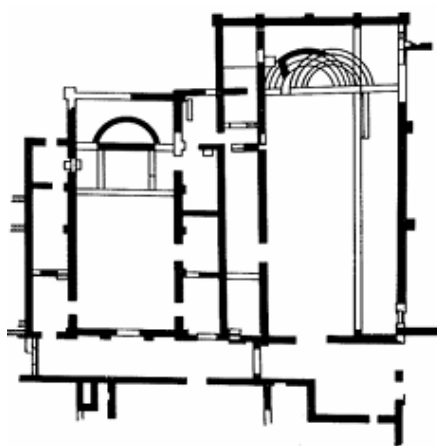
⁴²⁵ Usporedi s: Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 226- 227.

Slika 32. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih bazilika u Puli, stanje u V-VI. st.
(Cambi, N., 2002: 226)

Slika 33. Tlocrt dvojnih predeufrazijanskih crkava u Poreču, stanje u V-VI. st.
(Cambi, N., 2002: 226)

Slika 34. Tlocrt dvojnih bazilika u Vizačama, stanje u V. st.
(Cambi, N., 2002: 226)

7. Problem pojave i funkcije basilicae geminae

Govoreći o razdoblju ranog kršćanstva i sakralnim objektima o kojima uopće nemamo ili, pak, imamo malo pisanih izvora, teško da išta možemo reći sa sigurnošću. Ponekad je teško rekonstruirati liturgiju jednog objekta, osobito kada se govori o mogućem redosljedju odvijanja obreda krštenja, a kakoli onda tek problematično može biti kada se umjesto jednog sakralnog objekta nađu čak dva objekta jedan pored drugog. Upravo takvu situaciju ili bolje rečeno problem predstavlja fenomen dvojnih bazilika (*basilicae geminatae*), koje su u arhitektonskom pogledu, kako ističe Irena Cvijanović, ništa drugo doli podvostručene bazilike.⁴²⁶ No, po pitanju dvojnih bazilika nisu sporni samo razlozi koji su doveli do njihovog podvostručanja odnosno udvajanja, već i to tko je prvi otkrio sam problem. Pa tako Nenad Cambi ukazuje na činjenicu da je još 1893. godine obrađujući srušenu istarsku, točnije pulsku dvojnu crkvu sv. Mihovila, Pietro Kandler prvi uočio problem, dok pak neki drugi autori navode da je problem otvoren zahvaljujući istraživanjima ispod katedrale u Akvileji,⁴²⁷ pa su prema njima za otkrivanje problema zaslužni Niemann i Egger.

O samoj pojavi te problemu dvojnih bazilika pisalo se ne samo u stranoj već i domaćoj literaturi. Stoga ćemo u ovom poglavlju odmah nastojati vidjeti odgovaraju li i u kojoj mjeri neke od do sada predloženih hipoteze, ovdje izloženim bazilikama.

Mišljenje da je uzrok postanka dvojnih crkava posebnog liturgijskog podrijetla te da se mora objasniti kao spoj kongregacijske crkve namijenjene službi Božjoj te memorijalne crkve namijenjene kultu relikvija, prvi je iznio Kandler 1852. godine, a s njim su se složili ne samo Swoboda, Gerber i Egger, već i jedan od značajnijih istraživača ranokršćanske Salone, danski arhitekt i arheolog Eynar Dyggve,⁴²⁸ koji je u potpunosti prihvatio Kandlerovo mišljenje smatrajući da bismo objašnjenje za dvojne salonitanske crkve - biskupsku i onu u obliku grčkog križa - zasigurno trebali tražiti prema analogijama s „dvostrukim ili paralelnim građevinama koje se sastoje od kongregacijske i memorijalne crkve.“⁴²⁹

⁴²⁶ Cvijanović, Irena. „Tipologija ranovizantijskih crkvi salonitanske mitropolije od IV do VI veka“. *Istorijski Časopis* 53 (2006): str. 44.

⁴²⁷ Cambi, Nenad. op. cit., 2005., bilješka 2 na str. 57.

⁴²⁸ Vidi u: Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 139. – Dyggve, Eynar. op. cit., 1996., str. 40. i izvori citirani na str. 47.

⁴²⁹ A to su primjerice: spomenuta dvojna crkva sv. Mihovila u Puli, dvostruka građevina iz VI. st. u Puli te katedrala sv. Justa u Trstu, čije su glavne crkve bile posvećene Mariji, a memorijalni aneksi relikvijama apostola, mučenika ili svetaca (sv. Mihovilu i sv. Tomi u Puli, te sv. Justu u Trstu). Dyggve, Eynar. op. cit., str. 41.

Dvojni objekti kongregacijske namjene (pa čak ni oratoriji) nisu se u počecima razvoja kršćanstva istovremeno podizali na odabranim položajima,⁴³⁰ jer su se svete mise održavale jednom dnevno i to na oltaru koji se sastojao od jedne *mense*, ispod koje se nije nalazio ničiji grob niti relikvije,⁴³¹ pa nije ni bilo potrebe za uvođenjem više dnevnih liturgija. U kasnoantičko, odnosno ranokršćansko doba, po prvi put naglasak je u vršenju bogoslužja stavljen na vjerovanje, a ne na dužnost kao u pretkršćanskom (poganskom) razdoblju,⁴³² a zbog iskazivanja vjere u jednog Boga i život nakon smrti u vremenu prije Galerijevog edikta 311., odnosno Konstantinovog Milanskog edikta 313. godine, neki su kršćani svoj ovozemaljski život nakon progona okončali mučeničkom smrću. Vjerujući da im upravo mučenici mogu pružiti zaštitu i pomoći u nevolji, njihove su grobove kršćanski vjernici zasigurno smatrali oltarima, pa nas ne treba čuditi skoro štovanje i smatranje svakog groba mučenika oltarom, a uskoro je, kako pretpostavlja Dyggve, došlo i do prodiranja kršćanskih groblja unutar gradskih zidina i pojave takozvanih oltar-grobova čija je pojava u gradskim crkvama „neizravno dovela do podizanja dvojnih crkava i rasprostiranja kulta mučenika i svetaca.“⁴³³

Iako u salonitanskim dvojnim crkvama episkopalnog kompleksa nije pronađen oltarni grob,⁴³⁴ Dyggveovo tumačenje ipak je primjenjivo u interpretaciji nekih drugih dvojnih ranokršćanskih bazilika na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije, kao što su primjerice srimske i starigradske dvojne bazilike na Jadranu.⁴³⁵ No, njegova pretpostavka nije primjenjiva i na primjere iz unutrašnjosti pokrajine - prostora Bosne i Hercegovine, jer ni u jednoj od otkrivenih tamošnjih ranokršćanskih dvojnih crkava, kako ističe Đuro Basler, nije pronađen neki znak koji bi ukazivao na poštivanje kulta mrtvih, te bi se tamošnje dvojne crkve na temelju svojih arhitektonskih karakteristika zapravo trebale tumačiti kao samostanske institucije, čemu u prilog ide i spominjanje predstavnika samostana na Prvom salonitanskom

⁴³⁰ Jordan Knežević, Ana. „Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja i ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017): str. 39.

⁴³¹ U to je vrijeme postojala zabrana za imanjem više oltara unutar jedne basilice urbane. Vidi: Dyggve, Ejnar. op. cit., str. 40 i bilj. 71. na str. 47.

⁴³² Cooper C., Valerie. „Archeological Evidence of Religious Syncretism in Thasos, Greece during the Early Christian Period“. *Macedonian Historical Review* 3 (2012): str. 57.

⁴³³ Prema Dyggveu kršćanski vjernici željeli su biti sahranjeni u blizini mučenika, pa setako uz njihove grobove prvo pohranjuju crkvene ličnosti, a naposljetku i običan puk. Dyggve, Ejnar. *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Split: Književni krug, 1996., str. 29-38, 40. i izvori citirani na str. 42.

⁴³⁴ Dyggve je sa sepulkarnom funkcijom jedne od dvojnih crkava povezoao i unošenje kulta mučenika udruge gradske crkve, a takav primjer nalazimo u salonitanskoj istočnoj bazilici (*basilica orientalis*). Cambi, Nenad. op. cit., 2002., str. 240-241.

⁴³⁵ Gunjača, Zlatko. op. cit., 1985., str. 9. – Jeličić-Radonić, Jasna. op. cit., 1994., str. 83-86.

metropolitanskom saboru 530. godine.⁴³⁶ Za razliku od autora koji tvrde da je tamo zaista riječ o samostanskim institucijama, Nenad Cambi ističe da treba biti oprezan u takvim tvrdnjama, jer u samostanskim objektima nije uobičajena pojava dviju crkava, već samo jedne manje crkvice i to bez posebnih prostorija liturgijske namjene uz imanje više gospodarskih objekata i ćelija za monahe.⁴³⁷

No, da ne bi bilo zabune, Basler nigdje ne iznosi tvrdnju da su sve ranokršćanske dvojne bazilike samostanske institucije, štoviše, navodi da pretpostavke koje je iznio za primjere u Bosni i Hercegovini, uopće „ne moraju važiti kao uzorci za druge pokrajine i u onom slučaju kada su u pitanju slični objekti“⁴³⁸ jer je kršćanstvo u drugim pokrajinama imalo ne samo svoje individualnosti već i tokove razvoja zbog čega je na svoj način formiralo objekte.

Za razliku od Zlatka Gunjače i Jasne Jeličić-Radonić koji su se u potpunosti priklonili Dyggveovoj pretpostavci o 'prijenosu' groblja iz okolice gradova u same gradove te gradske crkve, Ljubo Karaman ju je smatrao usijanom i jednostranom (subjektivnom) tvrdeći da su pokapanje mrtvih u gradu, u prvom redu izazvale posve drugačije životne prilike srednjovjekovnog čovjeka koji za razliku od antičkog nije imao onaj osjećaj za higijenu koji je u antici i izazvao zabranu pokapanja unutar gradskih zidova.⁴³⁹ U jednoj od dvojnih crkava, onoj memorijalnoj u kojoj su se mogle održavati komemoracije preminulih, a posebice mučenika, Robert Milburn vidio je utjecaje običaja antičkog poganskog svijeta u kojem su posebice devetog dana nakon smrti, darovi i gozbe u čast preminulih bili dio obiteljske prakse, dok su pak svetkovine Parentalije tokom veljače predstavljale svojevrsno zajedničko blagovanje živućih i preminulih.⁴⁴⁰

Nadalje, dok su ranokršćanske krstionice bile - posve očekivano - posvećivane svetom Ivanu Krstitelju, već tokom V. i VI. stoljeća, kongregacijska crkva u kojoj su se dijeli sakramenti bila je posvećivana Djevici Mariji, a ona druga crkva nekom mučeniku – obično onom koji je prvi za Isusa Krista posvjedočio svojom krvlju - svetom Stjepanu, kako piše Émile Mâle u djelu *La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes*.⁴⁴¹ Ta

⁴³⁶ Basler, Đuro. op. cit., 1972., str. 139. – Kao mogući samostan, kompleks dvojnih bazilika u Žitomislčićima nešto kasnije spominje T. Anđelić. Vidi u: Anđelić, Tomo. op. cit., 1980., str. 262.

⁴³⁷ Cambi, Nenad. op. cit. (1985): str. 54.

⁴³⁸ Ibid., str. 140.

⁴³⁹ Karaman, Ljubo. „Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni (E. Dyggve, History of Salonitan christianity)“. *Peristil* 1, 1 (1954): str. 180.

⁴⁴⁰ Milburn, Robert. *Early Christian Art and Architecture*. Berkeley: University of California Press, 1988., str. 89.

⁴⁴¹ Mâle, Émile. *La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes*. Paris: Flammarion, 1950., str. 228.

posveta crkava Mariji, kako na Istoku tako i na Zapadu, rezultat je koncila u Efezu 431. godine na kojem je proglašena Bogorodicom (*Theotokos*), čime se njezin kult po prvi put u povijesti službeno uveo u opću Crkvu.⁴⁴² Iako se pretpostavlja da su mnogobrojne crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji u razdoblju od V. do VII. stoljeća najčešće posvećene njoj,⁴⁴³ niti jedna od njih zapravo nema izravan dokaz o takvom titularu datiranom u ranokršćansko doba, već se te tvrdnje, kako ističe Emilio Marin, temelje na srednjovjekovnoj tradiciji,⁴⁴⁴ u prvom redu proizašoj i iz zapisa Tome Arhiđakona o salonitanskoj te splitskoj crkvi - posvećenoj Mariji - kao njezinoj nasljednici.⁴⁴⁵ Za razliku od Dyggvea koji smatra da je sjeverna kongregacijska crkva salonitanskog episkopalnog kompleksa bila posvećena Kristu sve dok ga kult Marije nije smijenio, te da je zbog potpune uništenosti svetišta s oltarom nepoznato kome je južna memorijalna crkva bila posvećena,⁴⁴⁶ Nenad Cambi smatra da je južna memorijalna crkva tog kompleksa bila posvećena mučeniku Dominiju i drugima, dok se pak u V. stoljeću štovanju Krista samo pridružilo štovanje Marije što bi značilo da uopće nije došlo do preposvećenja bazilike, već je došlo do oformljenja zajedničkog kulta Krista i Marije.⁴⁴⁷

Problemom otkrivanja titulara starokršćanskih crkava, Cambi se ne bavi u djelu *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, ali zato pored spominjanja nekih dvojnih bazilika, uočava jednu novu pojavu, odnosno problem dvojne funkcije – spajanje kongregacijske i sepulkralne funkcije u jednoj crkvi, zbog čega se e u istoj mogla vršiti ne samo liturgijska funkcija povezana s vjerskom zajednicom, već i funkcije sepulkralnog karaktera. Takve su crkve imale sva obilježja kongregacijske crkve te konfesiju ispod oltara kao i obične grobove u raznim sporednim prostorijama, a pronađene su na brojnim lokalitetima i to onima koji se svojevremeno nisu nalazili unutar gradskih zidova.⁴⁴⁸

⁴⁴² Papa Siksto III. prvi je posvetio Bogorodici crkvu, i to u Rimu već naredne godine. Vidi u: Chevalier, Pascale. op. cit., 1996., str. 38.

⁴⁴³ Ibid., str. 37-38.

⁴⁴⁴ Marin, Emilio. *Historia magistra archeologie*. Split; Dubrovnik: Matica hrvatska, 2003., str. 107.

⁴⁴⁵ Arhiđakon, Toma. *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Za predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod s originala na hrvatski jezik zaslužna je Olga Perić, Split: Književni krug, 2003., str. 380.

⁴⁴⁶ Dyggve, Ejnar. *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Split: Književni krug, 1996., str. 29-38, 40. i izvori citirani na str. 41.

⁴⁴⁷ Cambi, Nenad. „Kult Marije u Solinu i Splitu (IV.-XI. st.) u svjetlu arheološke evidencije“. *Bogoslovska smotra* 44, 2-3 (1974): str. 282.

⁴⁴⁸ Tipični primjeri takvih crkava su u Poveljima i Lovrečini nao toku Braču. Cambi, Nenad. „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali“. U: *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana : referati i koreferati pročitani na IX. kongresu Arheološkog društva Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, ur. Šime Batović, Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, Savez arheoloških društava Jugoslavije: 1976., str. 267.

Osim navedenih teorija, postoje teorije koje zastupaju da je jedna od crkava bila zimska a druga ljetna. To je primjerice bio slučaj sa milanskim crkvama kod kojih se jedna naziva *maior* i smatrala se ljetnom crkvom, dok se pak druga nazivala *minor* te se smatrala zimskom crkvom. Iako se ovo tumačenje primjenjuje na milanske crkve, ono se ne može u potpunosti primijeniti na ostatak Carstva.⁴⁴⁹ Kod podjela crkvi na ljetne i zimske, obično sjeverna crkva bude nešto veća od južne, a to kako ističe Nenad Cambi nije slučaj sa dalmatinskim crkvama.⁴⁵⁰

8. Zaključak

Prva desetljeća IV. stoljeća su, kao što smo već istaknuli u uvodnom dijelu, bila presudna za daljnji razvoj kršćanstva, jer su upravo u to vrijeme kršćani po prvi put dobili slobodu javnog prakticiranja svoje vjere. Iako je Konstantin na Zapadu u relativno kratko vrijeme sagradio čak jedanaest sakralnih objekata velikih dimenzija,⁴⁵¹ kojima je takoreći preko noći uveo carsku monumentalnost među ljude koji su se sve do nedavno skrivali u ilegalnosti,⁴⁵² upitno je jesu li i u kojoj mjeri kršćani u ostalim dijelovima Carstva odmah po dobivanju slobode mogli graditi (tako) velike bazilike, jer je njihova gradnja, baš kao i današnja gradnja zasigurno bila uvjetovana ekonomskim faktorom.⁴⁵³ No, s druge strane, veliki sakralni objekti zasigurno su bili pokazatelji ne samo moći biskupa, odnosno biskupija, već i sve veće brojnosti kršćana koji su možebitno iz želje za oprostom grijeha ili pak zadobivanja svog mjesta u novoj zajednici davali priloge za gradnju bazilika.

Obzirom da se broj vjernika brzo povećavao, već krajem IV. ili pak početkom V. stoljeća, posve očekivano su se povećavali i gabariti bazilika. No, u to vrijeme došlo je ne samo do gradnje velikih longitudinalnih bazilika koje bi mogle primiti veći broj vjernika, već i do udvajanja, odnosno podvostručenja bazilika. Ta pojava se, kao što smo imali priliku vidjeti na mnogobrojnim do sada otkrivenim primjerima rimske provincije Dalmacije, nije događala samo u središtima biskupija i velikim gradovima već i u manjim, u to vrijeme ruralnim, ali po svoj prilici bogatijim sredinama. Mi zapravo iz današnje perspektive ne možemo ni znati je li

⁴⁴⁹ Testini, 1980. str. 613.

⁴⁵⁰ Cambi, Nenad. op. cit., 2005. str.,65.

⁴⁵¹ Ovom prilikom ističemo dvojnu baziliku u Trieru koju je dao podići.

⁴⁵² Basler, Đuro. op. cit., 1990., str. 75.

⁴⁵³ Usporedi s: Paškvalin, Veljko. op. cit., 2003., str. 48-49.

primjerice složenost srimskog izvangradskog kompleksa odraz svjesnog napora u oponašanju arhitektonskih shema biskupskih središta ili je pak njegova evolucija bila nusprodukt nekih drugih ciljeva.⁴⁵⁴

Možemo pretpostaviti da su crkve po cijeloj provinciji građene po uzoru na dvojnu katedralu glavnog grada provincije - Salone. To se dakako očituje, ne samo u (gotovo) jednakim dimenzijama crkava koje čine dvojne bazilike, već i u njihovoj paralelnoj postavljenosti, baš kao što je bio slučaj sa prvim dvojnim bazilikama tamošnjeg episkopalnog kompleksa. No, rijetki su primjeri u kojima su dvojne crkve zaista postavljene paralelno i neovisno jedna od druge. Vrlo je čest slučaj u kojem su se crkve paralelno postavljene, dodirivale cijelom duljinom perimetralnog zida neovisno o tome jesu li ostvarivale komunikaciju preko njega ili nisu. Brojene od njih građene su sukcesivno, dok su rijetke građene istovremeno. Pitanje koje je još uvijek ostalo otvoreno je pitanje njihove funkcije. Riječ je o problemu koji se pojavio tek u XIX. stoljeću sa brojnim otkrićima dvojnih bazilika i neznanjem uzroka zbog kojeg se dvije crkve nalaze na istoj lokaciji. Smatramo da su istraživači ponudili brojne zanimljive hipoteze od kojih se neke možda i mogu primijeniti na određene primjere, ali ne vrijede za sve dvojne bazilike. Unatoč brojnim teorijama, o namjeni ovih objekata mi ne možemo sa sigurnošću govoriti.

⁴⁵⁴ Izvorni tekst glasi »Whether a complex such as that at Srma reflected some conscious effort to emulate a metropolitan architectural scheme, or whether its evolution was a by-product of other objectives, cannot be answered with certainty.« Ćurčić, Slobodan. op. cit., str. 161.

Sažetak

Da su politička zbivanja od davnina imala veliki utjecaj u raznim poljima života, pa čak i polju slobodnog odabira i prakticiranja religije, dobro nam svjedoči promjenjivi kasnoantički odnos prema kršćanima. Naime, oni su tek u prvim desetljećima IV. stoljeća, s Galerijevim i Konstantinovim ediktima, dobili slobodu javnog prakticiranja svoje vjere, koja podrazumijeva i gradnju bazilika. Već krajem IV. ili pak početkom V. stoljeća neke od bazilika se udvajaju, čime nastaju dvojni objekti (*basilicae geminatae*). Iako je veći broj dvojnih bazilika građen sukcesivno, ima i onih koje su građene istovremeno. U arhitektonskom pogledu, one su ništa drugo doli podvostručene bazilike, odnosno dvije crkve najčešće postavljene paralelno jedna uz drugu, a rijede jedna iza druge. Na prostoru rimske provincije Dalmacije otkriveno ih je i istraženo čak dvadesetak. No, one nisu isključivo lokalna pojava te provincije, već su u velikom broju bile zastupljene na prostoru cijelog Sredozemlja koje je u to vrijeme bilo sastavni dio Rimskog Carstva. Iako su se brojni istraživači bavili ne samo pitanjem njihovog nastanka i namjene, već i pitanjem tko je prvi otkrio taj problem, još uvijek nemamo konačno rješenje koje bi se moglo primijeniti na sve otkrivene dvojne bazilike.

Ključne riječi: *kasnoantički odnos prema kršćanima, ranokršćanska arhitektura, dvojne bazilike, problem namjene, rimska provincija Dalmacija*

Summary

That political events from ancient times had a great influence in various fields of life, and even in the field of free choice and practice of religion, is a good testimony to the changing late antique attitude towards Christians. Namely, they got the freedom to publicly practice their religion in the first decades of IV. century, with the edicts of Galerius and Constantine, which also includes building basilicas. Already at the end of IV. or else at the beginning of the 5th century, some of the basilicas were doubled, creating double buildings (*basilicae geminatae*). Although the majority of double basilicas were built successively, there are also those that were built simultaneously. From an architectural point of view, they are nothing more than doubled basilicas: two churches most often placed parallel to each other, and less often one behind the other. As many as twenty of them have been discovered and explored in the area of the Roman province of Dalmatia. However, they are not exclusively a local phenomenon of that province, but were represented in large numbers throughout the entire Mediterranean, which at that time was an integral part of the Roman Empire. Although numerous researchers have dealt not only with the question of their origin and purpose, but also with the question of who first discovered this problem, we still do not have a final solution that could be applied to all discovered double basilicas.

Keywords: late antique attitude towards Christians, early Christian architecture, double basilicas, problem of purpose, Roman province of Dalmatia

Popis literature

Anđelić, Tomislav. „Žitomislić, Mostar – kasnoantička bazilika“. *Arheološki pregled* 13 (1971): 74-75.

Anđelić, Tomislav. Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 32 (1977): 293-330.

Anđelić, Tomislav. Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislićima kod Mostara“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 29 (1978): str. 629-640.

Anđelić, Tomo. „Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara“. U: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, ur. Ivo Maroević; Željko Rapanić, str. 257-260. Split: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1980.

Arhiđakon, Toma. *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Za predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod s originala na hrvatski jezik zaslužna je Olga Perić, Split: Književni krug, 2003.

Barada, Miho; Roglić, Josip. „Dalmacija“. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV., Zagreb: Naklada hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1942.

Baraka, Josipa; Uglešić, Ante. Podvršje - Glavičine, un novo caso di chiese doppie in Dalmatia. *Acta XV Congressus internationalis archeologiae Christianae / Brandt, Olof; Cresci Silvia; Lopez Quiroga, Jorge et al. (ur.)* str. 1207-1215. Vatikan: Pontificio Instituto di Archeologia Christiana, 2013.

Barišić, Nikola. „Posušje“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 3 (1892): 275-277.

Basler, Đuro. „Konzervatorski zahvat na Mogorjelu. Kratak osvrt na problematiku radova“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 8, (1953): 145-150.

Basler, Đuro. „Bazilike na Mogorjelu“. *Naše starine* 5 (1958): 45-62.

Basler, Đuro. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.

Basler, Đuro. „Kasnoantičko doba“. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast*, ur. Milosav Popadić, 301-375. Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.

Basler, Đuro. „Poligonalna ograda iz bazilike u Zenici“. U: *U službi čovjeka: zbornik nadbiskupa dr. Frane Franića*, ur. Drago Šimundža, Split: Crkva u svijetu, 1987.

Basler, Đuro. *Kršćanska arheologija*. Mostar: Crkva na kamenu, 1990.

Bekić, Luka; Višnjić, Josip. „Baška -Sv. Marko“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007): 329-330.

Bekić, Luka; Višnjić, Josip. „Južni dio antičke nekropole na položaju Sv. Marko – Baška“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 41, 1 (2008): 209-257.

Blečić, Martina. „Osor na Cresu“. U: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, ur. Aleksandar Durman, Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2006.

Bonačić Mandinić, Maja. „Ad Basilicas Pictas“. *Informatica museologica* 29, 3-4 (1998): 125-127.

Bojanovski, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6; Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXII, 1988.

Bojanovski, Ivo. „Dnevnik rada. Istraživačko-konzervatorski zahvat na kasnoantičkoj bazilici u Turbetu.“ U: Sejfuli, Ajla. „Kasnoantička bazilika u Varošluku (Turbe)“. *Naše Starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika XXII* (2013):

Brajković, Toni; Krnčević, Željko; Podrug, Emil. *Arheološki vodič po Danilu*. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2013.

Brusić, Zdenko. „Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana“. *Diadora* 15 (1993): 223-236.

Bulić, Frane. *Po ruševinama stare Salone*. Split: Arheološki muzej, 1986.

Bully, Sébastien; Čaušević-Bully, Morana. „Najnovija istraživanja ranokršćanskih "crkvenih sklopova" Kvarnera: na razmeđi arhitekture i teritorija“. U: Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije, ur. Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Zagreb: FF Press, 2020.

Buškariol, Frane. „Prilozi arheološkoj topografiji Manuša“. *Kulturna baština* 15 (1984):

Buškariol, Frane. „Marginalija uz crkvu svetog Andrije u Splitu“. *Kulturna baština* 17 (1987): 32-44.

Buškariol, Frane. De ecclesiis pictis“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 20 (1990): 289-300.

Caillet, Jean-Pierre; Duval, Noël. „La recherche sur les églises doubles depuis 1936 : historique et problématique "" et "" Les tendances actuelles et les problèmes à débattre“. *Antiquité Tardive* 4 (1996): 22-37.

Cambi, Nenad. „Kult Marije u Solinu i Splitu (IV.-XI. st.) u svjetlu arheološke evidencije“. *Bogoslovska smotra* 44, 2-3 (1974):

Cambi, Nenad. „Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj Jadranskoj obali“. U: *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX. kongresu Arheološkog društva Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, ur. Šime Batović, str. 57-66. Zadar: Hrvatsko arheološko društvo, Savez arheoloških društava Jugoslavije: 1976.

Cambi, Nenad. „Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije“. *Arheološki Vestnik* 29 (1978): 606-626.

Cambi, Nenad. „Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 1, 24 (1985): 34-58.

Cambi, Nenad; Gamulin, Anita; Tonković, Snježana. *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*. Split: Zmijavci: Zbornik Kačić, 1999.

Cambi, Nenad. *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.

Cambi, Nenad. „Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji“. U: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, str. 55-70. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005.

Cambi, Nenad. „Početci kršćanstva u Dalmaciji: Povijesni aspekt“. *Adrias*, br. 20 (2014): 119-128.

Chevalier, Pascale. „Les églises doubles de Dalmatie et Bosnie-Herzégovine“. *Antiquité Tardive* 4 (1996): 149-159.

Cingeli, Nebojša; Marasović, Katja; Penović, Anita. „Rimska tržnica – macellum u Splitu“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113, 2 (2020): 393-417.

Cooper C., Valerie. „Archeological Evidence of Religious Syncretism in Thasos, Greece during the Early Christian Period“. *Macedonian Historical Review* 3 (2012): 41-64.

Cvijanović, Irena. „Tipologija ranovizantijskih crkvi salonitanske mitropolije od IV do VI veka“. *Istorijski Časopis* 53 (2006): 23-52.

Čaušević, Morana. „Sainte-Marie du cimetire d’Osor: État de la question et résultats des dernires fouilles“. *Hortus Artium Medievalium* 9 (2003): 205-212.

Čaušević-Bully, Morana. „L’architecture paléochrétienne dans le Kvarner: état des connaissances et nouvelles découvertes“. *Hortus Artium Medievalium* 18, 1 (2012): 133-142.

Čuljak, Nina; Vučić, Edita. *Elaborat o zaštiti i korištenju graditeljske baštine na Ričini*. Posušje: Općina Posušje, 2019.

Ćurčić, Slobodan. *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven i London: Yale University Press, 2010.

Deluka, Aleksandra; Dragčević, Vesna; Rukavina, Tatjana. „Roman roads in Croatia“. U: *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, ur. Santiago Huerta, Madrid: Instituto Juan de Herrera, 2003. str. 734-742.

Dorbić, Boris; Gaćina, Nikolina; Krnčević, Marija; Krnčević, Željko; Srpak, Melita. „Krajobrazno uređenje i zaštita ruralnog okoliša starokršćanske crkve Srma-Prižba kod Šibenika s posebnim osvrtom na gastronomske vrijednosti u svrhu turističke valorizacije“. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 3, 2 (2012): 23-31.

Dodig, Radoslav; Škegro, Ante. „Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni“. *Povijesni prilozi* 27, br. 35 (2008): 9-28.

Dorčić, Petar. „Dopis“. *Viestnik hrvatskoga arkeološkoga društva* 6, 2 (1884):

Dujmović, Frano; Fisković, Cvito. „Romaničke freske u Srimi“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 11, 1 (1959): 12-40.

Dyggve, Ejnar. *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Split: Književni krug, 1996.,

Džido, Arnes. „Vjerski i ekonomski razvoj na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u IV stoljeću“. U: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, ur. Ivo Komšić, str. 156-190. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.

Faber, Aleksandra; Zaninović, Marin. „Danilo, Šibenik – praistorijsko i antičko naselje i nekropola“. *Arheološki pregled* 5 (1963): 103-105.

Fiala, Franjo. „Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 5 (1893): str. 511-532.

Fisković, Cvito; Gušić, Branimir. *Otok Mljet: naš novi nacionalni spomenik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1958.

Fisković, Igor. „O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja“. U: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, ur. Ivo Maroević; Željko Rapanić, str. 213-256. Split: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1980.

Fisković, Igor. „Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju“. U: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ur. Željko Rapanić, str. 189-207. Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1988.

Fisković, Igor. „Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13/14 (1996-1997): 61-82.

Glavičić, Miroslav. „Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi“. U: *Klasični Rim na tlu Hrvatske: arhitektura, urbanizam, skulptura*, ur. Marina Šegvić, Danijela Marković, str. 41-52. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2014.

Gudelj, Ljubomir; Maršić, Dražen; Lozo, Marijan. „Crkvine, Cista Velika Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992.-1999. godine“. *Starohrvatska prosvjeta* 3, 27 (2000): 115-128.

Gudelj, Ljubomir. *Crkvine, Cista Velika: katalog izložbe*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011.

Gudelj, Ljubomir. „Arheološka slika Zmijavaca / Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005.“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 39 (2012): 237-255.

Gunjača, Zlatko. „Prižba, Srima, Šibenik – kompleks starokršćanske arhitekture“. *Arheološki pregled* 13 (1971):

Gunjača, Zlatko. „Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika“. *Arheološki Vestnik* 29 (1978): 626-629.

Gunjača, Zlatko. „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području“. U: Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji: Znanstveni skup Vodice 10-13 1976., ur. Domagoj Perkić, str. 69-82. Zagreb: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 1978a.

Gunjača, Zlatko. *Srima – kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture: katalog izložbe*. 156. povremena izložba. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1985.

Gunjača, Zlatko. „Krstionica starokršćanske dvojne bazilike na Srimi“. *Lihnid: zbornik na trudovi* 7 (1989):

Gunjača, Zlatko. „Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza“. U: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, str. 7-48. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005.

Gusar, Karla; Uglešić, Ante. „Podvršje-Glavičine“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 9 (2012):

Held, Henrik-Riko i Martina Ostojić. „Odnos između rimske države i kršćanstva i klasična rimska jurisprudencija“. *Croatia Christiana periodica* 43, br. 84 (2019): 1-19.

Hoffer, P. Aleksander. „Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 7 (1895): 43-62.

Jackson, Thomas Graham. *Dalmatia: the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Oxford: Clarendon press, 1887.

Jakšić, Nikola; Novak, Nino. „Il battistero palecristiano a Bescanuova (Baška) sull'isola di Veglia“. *Hortus artium medievalium*, 15, 2 (2009): 403-410.

Jeličić, Jasna. „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23 (1983): 5-39.

Jeličić Radonić, Jasna. *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, 1994.

Jelić, Luka. „Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 10 (1898): 227-245.

Jordan Knežević, Ana. „Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja i ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 59 (2017): 21-52.

Karaman, Ljubo. „Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni (E. Dyggve, History of Salonitan christianity)“. *Peristil* 1, 1 (1954): 179-188.

Katić, Lovre. „Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 52, (1952): 189-192.

Katić, Lovre. „Stećci u Imotskoj krajini.“ *Starohrvatska prosvjeta* III, 3 (1954): 131-169.

Katić, Miroslav. „Castella qui sunt super civitatem Salonitanam“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 111, 1 (2018):

Katić, Miroslav. „Kasnoantička utvrda Kaštio u Polačama na otoku Mljetu“. *Starohrvatska prosvjeta* III, 50 (2023): 29-49.

Kolega, Marija. „Nin – zaštitna istraživanja u sklopu župne crkve sv. Asela“. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 28, 3 (1996): 43-48.

Kolega, Marija. „Nin – arheološka istraživanja u sklopu župne crkve sv. Asela (Anselma)“. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 34, 2 (2002): 83-90.

Krasić, Stjepan. „Historičnost „Milanskog edikta“ iz 313. godine“. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 516=50 (2013): 1-51.

Krautheimer, Richard. *Early Christian and Byzantine architecture*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd; Baltimore. Penguin Books Inc.; Ringwood: Penguin Books Pty Ltd., 1965.

Krnčević, Željko. „Spomenička baština Šibenika i okolice stradala u ratnim razaranjima.“ *Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo* 24, 2 (1992):

Laktancije, Lucije Cecilije Firmijan. *O smrtima progonitelja*. Split: Književni krug, 2005.

Ljubić, Sime. „Baška na otoku Krku“. *Viestnik hrvatskoga arheologičkoga društva* 6, 3 (1884): 71-74.

Mâle, Émile. *La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes*. Paris: Flammarion, 1950.

Mandić, Mihovil. „Turbe kod Travnika“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. (1924): str. 83-90.

Maraković, Nikolina; Turković, Tin. „Prilog poznavanju najranije faze ranokršćanskog kompleksa Sv. Marije na groblju u Osoru“. *Peristil* 48, 1 (2005): 5-18.

Marasović, Jerko. „Doprinos urbanističkog biroa proučavanju i zaštiti graditeljskog naslijeđa u Dalmaciji“. *Urbs XI* (1957):

Marasović, Tomislav. „Il complesso episcopale salonitana nel VL-VII. secolo“. U: *XIII međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju = XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae: Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994)*, ur Emilio Marin i Nenad Cambi, Split: Arheološki muzej, 1994.

Marasović, Tomislav; Oreb, Franko. „Obrada graditeljskog naslijeđa u okviru projekta „Splitski poluotok“. Program za provedbeni urbanistički plan“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2 (1976) – 3 (1977): 94-95.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji: 3 korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split: Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2011.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji: 4 korpus arhitekture: Južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*. Split: Književni krug Split; Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta, 2013.

Mardešić, Jagoda; Chevalier, Pascale. "Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2000., 2002.) Episkopalni centar – oratorij A." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 95, 1 (2003): 375-397.

Marin, Emilio, „Nova istraživanja u Saloni“. *Diadora* 15 (1993): 259-273.

Marin, Emilio. (ur.) *Salona Christiana*, Split: Arheološki muzej, 1994.

Marini, Gaetano. *I papiri diplomatici*. Roma: Nella Stamperia della Congregation de Propaganda Fide., 1805.

Maršić, Dražen. „Skulptura“. U: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, ur. Dražen Maršić, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 2005.

Mesihović, Salmedin. *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.

Mesihović, Salmedin. „Galerijev edikt“. U: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, ur. Ivo Komšić, str. 10-15. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.

Migotti, Branka. *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za arheologiju, Razred za društvene znanosti, 1990.

Milošević, Ante. „Je li crkva u crkva u Bilimišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina?“. *Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja*, 31 (2003): 253-278.

Mohorovičić, Andre. „Starokršćanske sakralne građevine na kvarnerskim otocima Cresu, Lošinju, Iloviku, Orudi, Krku, sv. Marku i Rabu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, 1 (1995): 121-131.

Müller, Werner; Vogel, Gunther. *Atlas arhitekture 1. Opći dio: Povijest graditeljstva od Mezopotamije do Bizanta*. Zagreb: Golden marketing, Institut građevinarstva Hrvatske, 1999.

Nadilo, Branka; Regan, Krešimir. „Stare crkve u jugoistočnom dijelu otoka Krka“. *Građevinar* 61 (2009): 1075-1087.

, Novak, Nino. „Ranokršćanski kompleks sv. Marka u Baški na otoku Krku“. *Raspored rada i sažetci izlaganja Međunarodnog znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.) Az grišni diak Branko pridivkom Fučić Malinska-Dubašnica* 2009.

Omerčević, Bego. „Stanje u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini V stoljeća“. *Društvene i humanističke studije* 2, 2 (2017): 195-210.

Oreb, Franko; Rismondo, Tajma; Topić, Miroslava. *Ad basilicas pictas*. Split: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel, 1999.

Oreč, Petar. „Kasnoantička crkva u Gracu kraj Posušja“. *Odjek: Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja* 23 (1970):

Oreč, Petar. „Značajno arheološko otkriće – otkopavanje kasnoantičke crkve u Gracu kod Posušja“. *Odjek: Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja* 25 (1972):

Oreč, Petar. „Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 37 (1982): str. 55-85.

Paškvalin, Veljko. „Područje Mostara u antičkom i kasnoantičkom dobu do dolaska Hrvata“. *Hercegovina*. 4-5, 12-13 (1999): 47-83.

Paškvalin, Veljko. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2003.

Peković, Željko. „The Late Antique Imperial Palace in Polače on the Island of Mljet“. U: *Aspice hunc opus mirum - zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića*, ur. Ivan Josipović; Miljenko Jurković, Zadar; Zagreb; Motovun: Sveučilište u Zadru; Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek (MICKAS), 2020.

Piplović, Stanko. „Novi prijedlog za interpretaciju crkvene arhitekture u Zmijavcima“. *Croatia Christiana periodica* 25, 47 (2001): 259-263.

Popović, Svetlana. „Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture“. *Starinar* 49 (1999): 131-144.

Puljić, Ivica; Škegro, Ante. „Sarsenterska biskupija“. *Povijesni prilozi* 25, 30 (2006): 7-50.

Rendić Miočević, Duje. „Pitanje kronologije razvoja Salonitanskih gemina“. U: *Dalmatia christiana - Opera omnia / Duje Rendić-Miočević*, ur. Nenad Cambi, str. 85-97. Zagreb: Arheološki muzej; Split: Književni krug, 2011.

Ribarević Nikolić, Ivanka. „Genesis and formation of a complex type of church using early christian churches in Herzegovina as examples“. U: XIII međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju = XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae: Split - Poreč (25. 9. - 1. 10. 1994), ur Emilio Marin i Nenad Cambi, str. 693-714. Split: Arheološki muzej, 1998.

Sanader, Mirjana. *Ranokršćanska arheologija: Od početaka do konstantinskog obrata*. Zagreb: Školska knjiga, 2016.

Sejfuli, Ajla. „Kasnoantička bazilika u Varošluku (Turbe)“. *Naše Starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika XXII* (2013): 11-32.

Sejfuli, Ajla (ur.). *Kasnoantička bazilika u Turbetu. Nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine (katalog)*. Travnik: Zavičajni muzej u Travniku, 2018.

Sergejevski, Dimitrije. „Kasno-antički mauzolej u Turbetu“. *Glasnik Zemaljskom muzeja u Bosni i Hercegovini* n. s. 6 (1951):

Slipac, Marinko. „Arheološke crtice iz lašvanskog kraja“. *Hercegovina* 19 (2005): 239-246.

Soldo, Maja *Basilicae Geminae – Bosna i Hercegovina*“. *Hrvatska misao: časopis za umjetnosti znanost* 1 (2014): 7-26.

Soldo Rešetar, Valerija. „Zanemareni spomenici. Problem zaštite ranokršćanskoga nasljeđa na području Mostara“. *BILTEN Društva povjesničara umjetnosti Hercegovine* 1/16, 11 (2016): 15-19.

Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Golden Marketing, 2003.

Sušanj Protić, Tea. „O urbanizmu Osora nakon 1450. godine“. *Ars Adriatica* 5 (2015): 95-114.

Šanjek, Frano. „Kršćanstvo Bosne i Hercegovine“. *Croatica Christiana periodica* 16, br. 30 (1992): 119-152.

Škegro, Ante. „Travnički kraj u pretpovijesti i antici“. U: *Moja zemlja, moji ljudi: monografija župa novotravničkog kraja*, ur. Pavo Jurišić, Sarajevo - Novi Travnik: Vrhbosanska nadbiskupija i Travnički dekanat, 2003.

Škegro, Ante. „Domaće crkvene prilike u vrijeme Vignja Miloševića“. U: *Zbornik Viganj i njegovo doba*, ur. Grgo Mikulić, Široki Brijeg: Gral Široki Brijeg - Odbor za obilježavanje 600. obljetnice Kočerin, 2004.

Škegro, Ante. „Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja“. U: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, str. 111-141. Sarajevo: Müller, 2008.

Škegro, Ante. „Ranokršćanska crkvena organizacija s Hercegovačkih prostora“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, ur. Ivica Lučić, str. 99-113. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.

Škegro, Ante. „Nove spoznaje o nekim ranokršćanskim dijecezama na istočnojadranskim prostorima“. U: *Niš i Vizantija. Dvanaesti naučni skup Niš, 3-6. jun 2013.*, ur. Miša Rakocija, str. 171-184. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu, Pravoslavna Eparhija niška, Niški kulturni centar: 2014.

Tonković, Ivan. „Starokršćanska crkva pod gomilom „Dikovača“ u Zmijavcima župe Podbabja Imotskoga“. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* 22, 11-12 (1899): 211-218.

Truhelka, Ćiro. „Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 4 (1892): str. 340-365.

Truhelka, Ćiro. „Iskopine u Dolini Lašve 1893“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 5 (1893): str. 685-699.

Truhelka, Ćiro. „Die Christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegovina“. *Römische Quartalschrift für christliche alterthumskunde und für kirchengeschichte*, br. 9 (1895):

Truhelka, Ćiro. „Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 26 (1914): 221-252.

Truhelka, Ćiro. *Starokršćanska arheologija*. Zagreb: Tiskara Narodne prosvjete, 1931.

Uglešić, Ante. „Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 30, 17 (1990-1991): 65-77.

Uglešić, Ante. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Odsjek za arheologiju: Zadarska nadbiskupija, 2002.

Uglešić, Ante. *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju: Arheološki muzej, 2004.

Uglešić, Ante. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*. Drniš: Gradski muzej; Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, 2006.

Veletovac, Edin. „Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini“. U: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knjiga XVII/3, ur. Esad Kurtović, str. 277-298. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2014.

Vežić, Pavuša. „Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu*“. *Starohrvatska prosvjeta* 15 (1985): 21-52.

Vežić, Pavuša. „Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije“. *Ars Adriatica* 3 (2013):

Vučić, Jakov. *Topografija Naronitanske biskupije*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, 2012.

Zeman, Maja. „Recikliranje“ arhitekture rimskodobnih imanja (villae) u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku. Odabrani primjeri srednjega i južnoga Jadrana“. U: *Zbornik dana Cvite Fiskovića VIII. Materijalnost umjetničkog djela*, ur. Predrag Marković, Zagreb: FF press, 2021.

Župarić, Drago. „Konstantinski preokret i značenje Milanskog edikta“. U: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, ur. Ivo Komšić, str. 45-60. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.

Popis slika

Slika 1. Položaji dvojnih crkava otkrivenih do 1984. godine. Prema Sodiniju.	2
Slika 2. Rimske provincije Dalmacija i Panonija s označenim središtima municipalnih gradova.	5
Slika 3. Položaji dvojnih crkava na prostoru rimske provincije Dalmacije.	10
Slika 4. Salona, episkopalni kompleks, stanje u doba Simferija i Hesihija, rano V. stoljeće. Tlocrt prema T. Marasoviću (lijevo). Salona, episkopalni kompleks, V-VI. st. Tlocrt prema E. Dyggveu (desno).	13
Slika 5. Gradski starokršćanski sklop, dvojne bazilike. Tlocrt prema W. Gerberu 1912.	15
Slika 6. Grafički prikaz razvojnih faza u episkopalnom centru, IV.-VI. st.	16
Slika 7. Nova istraživanja osorskog kompleksa.	17
Slika 8. Ranokršćanska crkva u Osoru kao sederobrodna bazilika.	19
Slika 9. Dvojne ranokršćanske crkve u Starom Gradu.	21
Slika 10. Ranokršćanske crkve u Danilu.	22
Slika 11. Dvojne ranokršćanske crkve u Baški.	25
Slika 12. Longitudinalni presjek kroz srednjovjekovnu crkvicu sv. Marka i ranokršćanske ostatke.	27
Slika 13. Tlocrt ranokršćanske dvojne crkve u Podvršju.	30
Slika 14. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Srimi.	32
Slika 15. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Splitu.	36
Slika 16. Tlocrt građevinskih ostataka crkve i plan istraženih grobova.	40
Slika 17. Tlocrt dvojnih crkava u Polačama.	42
Slika 18. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Turbetu. Prema Bojanovskom.	45
Slika 19. Tlocrt južne crkve u Turbetu. Prema Truhelki.	49
Slika 20. Tlocrt dvojnih crkava u Zenici.	52
Slika 21. Tlocrt dvojnih crkava u Jabuci.	56
Slika 22. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Žitomislicima.	58
Slika 23. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Mogorjelu.	62
Slika 24. Pretpostavljeni izgled zapadnog pročelja dvojnih crkava u Mogorjelu.	63
Slika 25. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Posušju.	65
Slika 26. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih crkava u Posušju.	67
Slika 27. Lokacija crkve u Novalji.	70

Slika 28. Tlocrt ranokršćanske crkve u Zmijavcima.	71
Slika 29. Prvi tlocrt crkve u Zmijavcima.	73
Slika 30. Tlocrt crkve u Ninu.	75
Slika 31. Tlocrt ranokršćanskih dvojnih bazilika na Marusincu.	77

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja **Keti Čavkoska**, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišne magistricice **Filozofije i Povijesti umjetnosti**, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, rujan 2024.

Potpis

Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada diplomskog rada

Student/ica: Keti Čavkoska

Naslov rada: Problem dvojnih bazilika na prostoru rimske provincije Dalmacije

Znanstveno područje i polje: Humanističke znanosti, Povijest umjetnosti

Vrsta rada: Diplomski rad

Mentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje): izv. prof. dr. sc. Vedran Barbarić

Komentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje): Kristina Babić, v. pred.

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

izv. prof. dr. sc. Vedran Barbarić

Kristina Babić, v. pred.

doc. dr. sc. Ana Torlak

Ovom izjavom potvrđujem da sam autorica predanog ocjenskog rada diplomskog rada i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Kao autor izjavljujem da se slažem da se moj ocjenski rad, bez naknade, trajno javno objavi u otvorenom pristupu u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o visokom obrazovanju i znanstvenoj djelatnosti (NN br. 119/22).

Split, *rujan 2024.*

Potpis studenta/studentice: *Keti Čavkoska*

Napomena: U slučaju potrebe ograničavanja pristupa ocjenskom radu sukladno odredbama Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima (111/21), podnosi se obrazloženi zahtjev dekanici Filozofskog fakulteta u Splitu.